

Veel geluk samen!

Een theologisch onderzoek naar de waarde van het romantisch
ideaal voor een christelijke huwelijksvisie

Eekeren, J.L. (Jacolien) van | 13007

TU UTRECHT

Vakcode: MTP-AS | Specialisatierichting: Ethiek (MTP-ET)

Begeleider: A.L.Th. de Bruijne

Datum: 7 februari 2025

Masterscriptie bij de specialisatie Ethiek

Veel geluk samen!

Jacolien van Eekeren

*Mag ik niet verwachten de goedheid van de Heer te zien
in het land van de levenden?*

- Psalm 27,13

Afbeelding voorzijde: The Empyrean, gravure door Gustave Doré (ca. 1867, bij Dante Alighieri's Paradiso Canto 31)

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Inleiding: Romantische theologie.....	7
1.1. Een hermeneutisch construct.....	7
1.2. Het romantisch ideaal.....	8
1.3. Onderzoeksonderwerp	9
1.4. Opzet en methode	10
1.5. Onderzoeksvraag.....	12
2. Charles Williams en romantische theologie.....	13
2.1. Charles Williams, een romantische theoloog	13
2.2. Williams' romantisch ideaal	15
2.3. Williams' romantisch ideaal in historisch perspectief.....	23
2.3.1. Huwelijkse liefde in de middeleeuwen	24
2.3.2. Seksualiteit, intimiteit en geluk	25
2.3.3. Conclusie.....	27
2.4. Williams' complete ideaal	29
2.4.1. Overeenkomsten.....	30
2.4.2. Verdieping	34
2.4.3. Aanvullingen.....	38
2.5. Conclusie.....	40
2.5.1. Geluk en transcendentie	41
2.5.2. Gevoelens.....	41
2.5.3. Mystieke eenheid.....	42
3. Evaluatie.....	44
3.1. Een christelijke huwelijksvisie door Keller	45

3.1.1. De essentie en het doel.....	45
3.1.2. Dienen in plaats van gediend worden	49
3.1.3. De rol van de belofte.....	52
3.1.4. Romantiek en erotiek.....	53
3.2. Het romantisch ideaal en het christelijk huwelijk.....	55
3.2.1. Heiliging	55
3.2.2. De belangrijkste relatie	57
3.2.3. Verliefdheid.....	58
3.2.4. Autonomie	60
3.2.5. Seksualiteit.....	61
3.2.6. Eenheid.....	62
3.3. Restanten	63
Vriendschap.....	64
Een kloof van egoïsme	64
Verbond	65
Voortplanting.....	65
Onduidelijkheden	65
3.4. Het eigene van het romantisch ideaal	66
3.5. Door de poort van het paradijs	66
3.5.1. De context van het eerste mensenpaar	67
3.5.2. Genesis 2,18-25: harmonieuze relaties.....	68
4. Conclusie.....	75
4.1. Overeenstemming met een christelijke huwelijksvisie	75
4.1.1.: 1 ^e gedeelde waarde: een enthousiasmerend visioen	75
4.1.2.: 2 ^e gedeelde waarde: vreugde in seksualiteit	76

4.1.3.: 3 ^e gedeelde waarde: gevoelens en keuzes	77
4.1.4.: 4 ^e gedeelde waarde: reddende dienstbaarheid	78
4.1.5.: 5 ^e gedeelde waarde: fasen van moeite en pijn	79
4.2. Overblijfselen	79
4.3. Een eigen blik op participatie in de Triniteit	80
4.4. Heeft het huwelijk prioriteit?	81
5. Aanleidingen voor vervolgonderzoek	83
Verantwoording	84
Voor verdere lezing:	85

Voorwoord

Voor u ligt een scriptie over het romantisch huwelijksideaal. Hoe kan het ook anders, nadat ik mijn bachelor Theologie afsloot met een scriptie over de verhouding tussen zelfliefde en liefde voor God? Deze scriptie lijkt een logisch vervolg op die scriptie en ligt in lijn met mijn persoonlijke levensloop. Romantische liefde is een onderwerp dat me na aan het hart ligt. Ik kwam er achter dat de romantische liefde waar ik vroeger over droomde er uiteindelijk heel anders uit zag. Dat heeft voor mij gelukkig heel positief uitgepakt. In mijn omgeving zie ik veel mensen worstelen met hun liefdesrelatie of het vinden van een partner. Dan gaat het om de ‘juiste’ volgorde van evenementen zoals verkering, samenwonen, verloven, trouwen, kinderen krijgen, scheiden, etc., maar het gaat ook over inhoudelijke verwachtingen. Ook de religieuze kant en achtergrond van het onderwerp speelt mee. Is wat we gewend zijn in de kerk ook wat de Bijbel ons voorhoudt? Sommigen menen dat bepaalde culturele lenzen meespelen in wat wij zien als ‘een gereformeerde visie op het huwelijk’. Naast die religieuze kant, of door die religieuze kant heen, spelen moderne media een rol. Ik heb me zelf vaak geërgerd aan de onrealistische afspiegeling van moderne relaties in die media. Het gaat bijna altijd over een plot met een man en een vrouw, wiens problemen makkelijk zijn op te lossen en wiens geluk aan het eind nog net zo groot is als aan het begin. Toch werd mijn visie door deze media beïnvloed. Dat gebeurt vanzelf, als je er maar vaak genoeg naar kijkt.

Het leek me daarom mooi om in het kader van mijn ethiek specialisatie onderzoek te doen naar het romantisch ideaal. Het is een relatief nieuw ideaal dat velen vandaag heeft beïnvloed in de manier waarop zij tegen liefdesrelaties aankijken. Daarvoor ben ik op zoek gegaan naar wat theologen te zeggen hebben over dit liefdesideaal. Dat bleek niet zo makkelijk. Er was één auteur die heel expliciet schreef over dit onderwerp, maar dat was een moeilijk te doorgronden Engelsman met een hele sacramentele visie op het huwelijk, namelijk Charles Williams. Toch kon ik niet om hem heen, juist omdat zijn indrukwekkende werk *Outlines of Romantic Theology*¹ zo toegespitst is op dit thema. Ik heb maar één werk van Williams

¹ Charles Williams, “Outlines of Romantic Theology,” in *Outlines of Romantic Theology*, red. Alice M. Hadfield (The Apocryphile Press, 2005), 1-73.

kunnen gebruiken voor het formuleren van zijn romantisch ideaal. Andere werken waren moeilijk aan te komen en daardoor lastig te beoordelen op hun theologische waarde. R.J. Reilly bleek een auteur die bekend is met meerdere werken van Williams en zijn dissertatie *Romantic Religion*² bleek daardoor heel behulpzaam voor mijn onderzoek. Naast Williams en Reilly had ik wel meer literatuur nodig om literatuuronderzoek te kunnen doen. Daarvoor ben ik zelfs tussen de Duitse literatuur gaan zoeken, waardoor ik onder andere op het artikel van Karl Tetzlaff kwam. Met de extra literatuur die de ingewikkelde stof van Williams hielp verklaren ben ik na lange tijd toch op een goed spoor gekomen. Mede dankzij de volhardende en geduldige begeleiding van Ad de Bruijne en een eindeloos doorzettingsvermogen heb ik uiteindelijk mooie inzichten opgedaan over de blijvende waarde van het romantisch ideaal voor een christelijke huwelijksvisie. Het was een uitdaging om alle informatie die ik tegenkwam goed te stroomlijnen en in te kunnen zetten voor het halen van mijn doelstellingen. Af en toe moest ik hele interessante, maar onbruikbare informatie links laten liggen en stukken meerdere keren opnieuw structureren. Het heeft wat moeite gekost, maar uiteindelijk is er een volwaardige scriptie uitgekomen. Een mooi bijproduct is dat mijn ontzag voor de liefde die de Vader heeft ontworpen en voor de incarnatie van zijn Zoon alleen maar is toegenomen.

Jacolien van Eekeren

² R.J. Reilly, *Romantic Religion: A Study of Owen Barfield, C.S. Lewis, Charles Williams and J.R.R. Tolkien* (Kingsport: The Kingsport Press, 1971).

1. Inleiding: Romantische theologie

Er is iets aan de hand met de manier waarop protestantse kerken tegen het christelijk huwelijk aankijken. Onder conservatieve protestanten in Nederland lopen de meningen over het huwelijk nogal uiteen. Volgens Marco Derks, Pieter de Vos en Thijs Tromp is dat hoogstwaarschijnlijk niet te wijten aan verschuivende opvattingen over de toepasbaarheid van expliciete Bijbelse voorschriften. De uiteenlopende meningen zijn volgens hen waarschijnlijk het gevolg van een *hermeneutisch construct*. Met *hermeneutisch construct* duiden zij de strategieën die door kerken worden gebruikt voor het beoordelen van de manier waarop relaties tussen mannen en vrouwen gestructureerd zijn in kerk en samenleving. De wijze waarop die relaties zijn gestructureerd worden met behulp van dat construct ofwel onderbouwd ofwel bekritiseerd.³ In hun artikel “*Under The Spell of the Ring*” beweren Derks en Tromp dat de ‘status quo in conservatieve protestantse kerken niet zo “Bijbels” is als conservatieven graag beweren. Het is gebaseerd op een *modern en romantisch begrip* van de rol en het karakter van het (christelijk) huwelijk’.⁴ Het hermeneutisch construct functioneert zo voor de gemeenschap als een soort schild: zelden wordt het construct inhoudelijk bevraagd en toch ervaart de gemeenschap het als een diepgeworteld, Bijbels paradigma. Dit (deels) onbewuste paradigma is deel geworden van wat de gemeenschap ziet als morele en ontologische scheppingsorde. Voor het huwelijk betekent dat volgens Derks, De Vos en Tromp dat het romantisch idee van complementariteit van man en vrouw veel gewicht krijgt voor hoe de gemeenschap de morele en ontologische scheppingsorde ziet. Zo stuurt het construct onze interpretatie van tekst en praktijk.³

1.1. Een hermeneutisch construct

Het artikel beschrijft op welke manier de invloed van het romantisch begrip doorwerkt in de debatten rondom scheiden en hertrouwen, vrouwen in het ambt en homoseksualiteit – drie relevante, actuele en persoonlijke onderwerpen. Wat betreft scheiden en hertrouwen zijn de

³ Marco Derks, et al. “Under the Spell of the Ring: The Role of Marriage in Moral Debates among Orthodox Reformed Christians in the Netherlands,” *Theology & Sexuality* 20,1 (2014): 38.

⁴ Derks et al., “Under the Spell of the Ring,” 38.

opvattingen in de laatste jaren verschoven. Vanwege dit begrip wordt nu het volgende geïmpliceerd: christenen hebben in principe het recht om te trouwen en te hertrouwen (en de kerk moet dit recht erkennen) of getrouwd zijn is in elk geval een gelukkiger staat van zijn dan ongetrouwd zijn.⁵ Soms ziet men het ongetrouwd blijven na een jong gesloten en weer beëindigd huwelijk zelfs als een geforceerde boetedoening.⁶ Een van de ideeën die meespeelt in deze gedachtevorming is het idee dat man en vrouw elkaar wederzijds aanvullen, dat de seksen complementair zijn. Dit klinkt als een Bijbels idee, maar heeft volgens Derks meer te maken met *'romantic love'*: een algemeen sociaal idee dat ontstond in de achttiende eeuw dat meent dat de geliefde je leven 'compleet' kan maken.⁷ Vanuit dit idee ontstaan voor bijvoorbeeld homoseksuele christenen al gauw problemen. Aan de ene kant is het voor hen wenselijk om te trouwen vanwege de belofte van menselijke vervulling. Aan de andere kant wordt het huwelijk hen ontzegd omdat die vervulling alleen in een partner van het andere geslacht gevonden kan worden.⁸ Het probleem is dus dat bepaalde overtuigingen Bijbels claimen te zijn, terwijl ze ten diepste gemotiveerd worden door een romantisch ideaal.

1.2. Het romantisch ideaal

Om het probleem zo duidelijk mogelijk te kunnen formuleren, zal ik nu eerst kort de historische context schetsen van het romantisch begrip waar Derks naar verwijst. Het romantisch begrip is een nieuw ideaal dat eind negentiende eeuw steeds bredere acceptatie begon te krijgen. In deze westerse visie op het huwelijk is de plek van liefde en een sterke emotionaliteit veel prominenter geworden dan in de eeuwen daarvoor. In de ontwikkelingen van het huwelijk door de eeuwen heen valt op dat in veel culturen en in veel tijden liefde en verliefdheid haast geminacht werden en geen legitieme plek in het huwelijk hoorden te krijgen.⁹ In de afgelopen 60 jaar is het aantal gescheiden en ongetrouwde personen gestegen, maar de (romantische) verwachtingen van het huwelijk zijn ook gestegen. Stephanie Coontz signaleert dat de huwelijkse moral ook is gestegen. "The percentage of people who believe

⁵ Derks et al., "Under the Spell of the Ring," 42.

⁶ Derks et al., "Under the Spell of the Ring," 42.

⁷ Derks et al., "Under the Spell of the Ring," 43.

⁸ Derks et al., "Under the Spell of the Ring," 51.

⁹ Stephanie Coontz, *Marriage, a History. How Love conquered Marriage* (New York: Penguin Group, 2005), 15-17.

it's okay to cheat, lie, or keep secrets in a marriage has fallen over the past forty years. Many couples work hard to enrich their relationship and deepen their intimacy, with a dedication that would astonish most couples of the past.”¹⁰ Vrije keuze is de norm geworden en liefde is de hoofdrede om te trouwen. Het huwelijk is succesvol als het de behoeften van beide partners vervult. Toch is er sprake van een grote paradox: het huwelijk is vreugdevoller en meer bevredigend geworden dan ooit, maar ook brozer en meer optioneel.¹¹ Het wordt meer uitbundig dan ooit gevierd en er wordt meer geld aan besteed dan ooit tevoren. Toch liegen de scheidingscijfers er niet om.

Zijn deze ontwikkelingen allemaal goed nieuws voor het huwelijk? Er is in elk geval sprake van een paradox in de huwelijkspraktijk. Het huwelijk is vreugdevoller geworden, maar ook brozer. Broze relaties komen de stabiliteit van gezinnen en de samenleving niet ten goede. Tegelijk zijn er elementen uit de christelijke huwelijksvisie die eerder uit dit cultureel idealisme dan uit de Bijbel lijken te komen. Dat heeft in elk geval voor homoseksuele geliefden nadelige gevolgen, aldus Derks et al. Toch beweren sommigen ook dat een romantisch huwelijksideaal een grote winst betekent voor het huwelijk van vandaag. De relatie tussen man en vrouw is immers gelijkwaardiger, er is meer wederzijdse vervulling van de behoeften van de partners dan vroeger en de moraal lijkt te zijn gestegen. Liegen, vreemdgaan en geheimen hebben in een huwelijk worden niet meer geaccepteerd. Nu ik het probleem naar aanleiding van Derks' claim heb geschetst en kort de historische context van het romantische ideaal heb beschreven, kan ik het onderzoeksonderwerp formuleren.

1.3. Onderzoeksonderwerp

Wat is nu de aanleiding van mijn onderzoek en welk onderwerp ga ik precies ga onderzoeken? Allereerst is deze scriptie een literatuuronderzoek. Het onderwerp van deze scriptie komt voort uit de claim van Derks et al. dat de christelijke huwelijksvisie Bijbels lijkt te zijn, maar ten diepste gemotiveerd wordt door een paradoxaal romantisch ideaal. Is de christelijke huwelijksvisie inderdaad meer gebaseerd op dit romantisch ideaal dan op Bijbelse noties? Of hoeven Bijbelse instructies en romantische, culturele waarden elkaar

¹⁰ Coontz, *Marriage*, 278.

¹¹ Coontz, *Marriage*, 306.

misschien niet tegen te spreken als het gaat om een christelijke huwelijksvisie? En hoe kunnen we het gebruik van het romantisch ideaal voor een christelijke huwelijksvisie vervolgens evalueren? Ik onderzoek de waarde van het romantisch ideaal voor de christelijke huwelijksvisie aan de hand van het werk van de theoloog Charles Williams (1848–1929), die dat ideaal expliciet verweeft in zijn huwelijksvisie. Met dat onderzoek ga ik verder dan Derks et al. Zij willen de ‘romantische motivaties’ zelf niet zozeer afkeuren, maar eerder boven tafel halen en duidelijk maken hoe die motivaties een rol spelen in het debat rondom scheiden, hertrouwen en andere thema’s. Charles Williams was een schrijver, theoloog en een vriend van J.R.R. Tolkien en C.S. Lewis. Hij schreef een werk compleet gewijd aan romantische theologie, met de titel *Outlines of Romantic Theology*¹². In dit theologisch werk richt Williams zich helemaal op romantische liefde en het wordt duidelijk hoezeer hij de romantische liefde ziet als een manier om ons wereldbeeld dat na de zondeval is gebroken weer te herstellen. Ook wordt duidelijk welke rol het sacrament van het huwelijk in zijn theologie vervult. Het blijkt dat hij zo’n grote rol voor het huwelijk ziet, dat hij het huwelijk zelfs een christologie noemt. Williams is één van de weinigen – zo niet de enige – die een werk heeft geschreven dat puur toegespitst is op romantische theologie.

1.4. Opzet en methode

De opzet en de methode van mijn onderzoek zijn als volgt. In H2 focus ik op *Outlines of Romantic Theology* omdat Williams een belangrijk voorbeeld is van een theoloog die het romantisch huwelijksideaal een grote rol geeft in zijn theologie. Ik zal zijn romantische theologie zoals in *Outlines of Romantic Theology* beschreven allereerst weergeven. In dit hoofdstuk wordt duidelijk wat Williams ziet als het romantisch ideaal, wat hij daarvan wel en niet gebruikt in zijn theologie, hoe hij dat doet en hoe hij het ideaal waardeert. *Outlines of Romantic Theology* is een werk van beperkte omvang. Daarom hebben sommige auteurs die Williams’ romantische theologie ook hebben willen analyseren bij die analyse ook andere werken van hem gebruikt. Een van die auteurs is R. J. Reilly, die *Romantic Religion* schreef. Daarin analyseert hij een aantal christelijke schrijvers die nu de ‘Oxford Christians’ genoemd worden, zoals Williams. Reilly’s werk helpt te begrijpen hoe deze schrijvers zich

¹² Williams, “*Outlines of Romantic Theology*,” 1-73.

positioneerden in de Romantiek en hoe zij dat gedachtegoed in hun religieuze en theologische opvattingen hebben verwerkt. Om die beschrijving en analyse van Williams' romantische theologie zo compleet mogelijk te laten zijn, zal ik naast Reilly twee andere auteurs gebruiken. Dat zijn de redacteur, schrijfster en wetenschapper Britse modernistische literatuur Sørina Higgins en de Amerikaanse historicus Bradley J. Birzer. Higgins is een expert op het gebied van Charles Williams en schrijft momenteel *The Oddest Inkling: An Introduction to Charles Williams* (verwacht 2025). Birzer is meer gefocust op Tolkien (een andere *Inkling*), maar schreef een verhelderend artikel over Williams' romantische theologie en de sacramentele dimensie van zijn denken.¹³ Ik zal Williams' beeld van het romantisch ideaal eerst in een historische context plaatsen. Daarna zal ik het aanvullen, verdiepen en verrijken met behulp van andere auteurs die over dit ideaal schreven. Zo zal duidelijk worden of Williams' beeld compleet is en wat zijn positie is ten opzichte van anderen die over dit ideaal schrijven.

Na de uitgebreide beschrijving van Williams' werk en het romantisch ideaal kan ik het ideaal in hoofdstuk 3 analyseren en evalueren. Ik wil uiteindelijk weten in hoeverre Williams' methode goede (theologische) papieren heeft, welke elementen getoetst kunnen worden op hun waarde voor een christelijke huwelijksvisie. In hoofdstuk 3 zal duidelijk worden of zijn theologie botst of juist overeenkomt met een van de representaties van een christelijke huwelijksvisie. Ik zal daarvoor eerste formuleren wat een hedendaagse gereformeerde theologie te zeggen heeft over het christelijk huwelijk om vervolgens Williams' ideaal daarmee te kunnen vergelijken. Wat betreft die theologie zal ik me richten op Tim Keller¹⁴. Het kan zijn dat er overeenkomsten bestaan tussen het romantisch ideaal en Kellers visie. Het kan ook zijn dat er elementen in Kellers visie zitten die niet in Williams' visie terug te vinden zijn. Van die elementen zal ik kort nagaan of ze waardevol kunnen zijn voor een bezinning op het christelijke huwelijk. De uitkomst van de vergelijking zal ik dan langs de meetlat van een Bijbeltekst leggen die vaak wordt gebruikt in theologie van en discussies rondom het huwelijk, namelijk Gen.2,18-25. Op die manier kan ik zowel Keller als Williams

¹³ B.J. Birzer, "The Romantic Theology of Charles Williams." (4 december 2019), geraadpleegd: 5 februari 2025.

¹⁴ Tim Keller, K. Keller, *Het huwelijk. Gods wijsheid over gevende liefde* (Franeker: Van Wijnen, 2012).

toetsen aan een belangrijk Schriftgedeelte. Als ik al die onderdelen heb uiteengezet, kan ik zelf beargumenteren of Williams' romantisch ideaal een waardevolle bijdrage kan leveren voor een christelijke huwelijksvisie.

1.5. Onderzoeksvraag

Nu het romantisch ideaal en Charles Williams kort zijn geïntroduceerd en de onderzoeksmethode duidelijk is, kunnen er specifieke onderzoeksvragen geformuleerd worden. De hoofdvraag is als volgt:

“In hoeverre rechtvaardigt Williams' waardering van het romantisch ideaal voor het huwelijk dat dit ideaal een rol speelt in een christelijke visie op het huwelijk?”

Om tot een antwoord te kunnen komen, moet ik een aantal subvragen beantwoorden:

- 1. Wat houdt Charles Williams' romantisch ideaal in? (h2)*
- 2. In hoeverre geeft Williams' romantisch ideaal een compleet beeld weer van het romantisch ideaal? (h2)*
- 3. Hoe geeft Williams in zijn werk Outlines of Romantic Theology een plaats aan het romantisch ideaal in het christelijk huwelijk? (h2)*
- 4. In hoeverre is de plaats die Williams het romantisch ideaal geeft in het christelijk huwelijk theologisch verantwoord? (h3)*
- 5. Hoe moet het romantisch huwelijksideaal worden geëvalueerd in het licht van een representatieve gereformeerde visie en een centrale Bijbelse passage? (h3)*

Met een antwoord op al deze vragen kan ik met een eindevaluatie antwoord op de hoofdvraag formuleren. Zoals gezegd, kan ik dan formuleren of en hoe Williams' waardering van het romantisch ideaal voor het huwelijk rechtvaardigt dat dit ideaal een rol speelt in een christelijke visie op het huwelijk. Daarna kan ik formuleren wat de waarde en eventuele consequenties zijn van het ideaal voor een hedendaags gesprek over het huwelijk. Tot slot zal ik nog enkele aanbevelingen doen voor verder onderzoek.

2. Charles Williams en romantische theologie

In dit hoofdstuk zal ik zo compleet mogelijk weergeven wat volgens Charles Williams het romantisch ideaal is en wat hij daarvan wel en niet gebruikt in zijn theologie. Ik zal duidelijk maken in hoeverre zijn beeld van dit ideaal een compleet beeld is, met behulp van andere auteurs die zich ook over dit onderwerp hebben uitgelaten. Ik zal ook beschrijven hoe Williams het romantisch ideaal een plaats geeft in zijn visie op het christelijk huwelijk. Als aan het eind van dit hoofdstuk duidelijk is wat Williams' huwelijksideaal inhoudt, kan de volgende stap gezet worden. In H3 kan dan bekeken worden in hoeverre de claims van Derks et al. over het *hermeneutisch construct* gerechtvaardigd zijn. Zij meenden immers dat de christelijke huwelijksvisie (deels) gebaseerd is op een romantisch ideaal en niet per se op de Bijbel of daarvan afgeleide ethische gronden.

2.1. Charles Williams, een romantische theoloog

Charles Williams (1886-1945) was de wat minder bekende vriend van C.S. Lewis, de grote en bekende apologeet en auteur. Williams begaf zich in literaire kringen waar de fantasie, romantiek en literaire ambitie alles doordrong. Samen met J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Owen Barfield en anderen was hij een lid van 'The Inklings', een informele literaire kring binnen de Universiteit van Oxford. Williams hield zich onder andere bezig met theologie, theater en het schrijven van *fantasy*. In 1917 trouwde hij met Florence en ze woonden samen in St. Albans, een dorp vlakbij Londen. In 1939 verhuisde Williams' werkgever, de Oxford University Press, van Londen naar Oxford. Charles ging zelf ook in Oxford wonen, maar Florence bleef in St. Albans. In die tijd schreven ze veel brieven naar elkaar. Tijdens zijn afwezigheid werd Charles ook verliefd op iemand anders, maar dat eindigde niet in een nieuwe relatie. Zij beantwoordde Charles' liefde niet. Redacteur Alice Hadfield¹⁵ meent dat deze ervaring Williams' *romantic theology* (hierna: romantische theologie) alleen maar uitgediept heeft.¹⁶

Outlines of Romantic Theology is een essay van Williams waarin hij in hoofdlijnen zijn theologie van de romantische liefde uiteenzet. Hij werd hierin onder andere voortgedreven

¹⁵ Alice M. Hadfield, zie voetnoot 1.

¹⁶ Williams, "Outlines," 74.

door zijn eigen ervaring met de liefde en geïnspireerd door andere poëten. Met name de volgende drie schrijvers zijn van grote invloed geweest op Williams' werk: Dante Alighieri, Sir Thomas Malory en Coventry Patmore.

Het achterliggende idee achter Williams' essay is het idee dat we God ervaren en leren kennen in het ervaren van romantische liefde. "He (d.i. God) has been in the experience (d.i. de ervaring van romantische liefde) from the beginning, and the more we learn about it, the more we learn also about Him."¹⁷ Echte liefde kan ons bewust maken van de verlossing die Christus voor ons bewerkt. In de liefde wordt God zo aan ons geopenbaard. In zichzelf is een geloof in of kennis van de romantische theologie geen verlossing, maar de theorie maakt ons bewust van die verlossing.¹⁸ Deze bewustwording is cruciaal, want volgens Williams kan hierdoor onze gebroken zienswijze op God en het goede hersteld worden. Volgens Williams kunnen we God namelijk zien in alles, dus ook in de mens. Alle dingen mede-existeren ('*co-inhere*') volgens hem in elkaar en in God, alles bestaat in verband met elkaar, naar het voorbeeld van de Triniteit. Op die manier is "Hij niet *in* alle dingen, maar als het ware *achter* alle dingen."¹⁹ Alle dingen kunnen als het ware een beeld van God zijn. Romantische liefde is vervolgens één van de wegen²⁰ naar een hersteld zicht op deze onderlinge verbanden, op de goedheid van alles wat God schiep en op God zelf. Laura N. van Dyke²¹ stelt dat we volgens Williams door de liefde met eros-ogen naar de ander kijken. Zulke ogen stellen je in staat om iemand te zien zoals die werkelijk is, namelijk als diens 'goddelijke zijn', omdat we allemaal mede-existeren in God.²²

Zo kan het dat Williams' romantiek geen vlucht uit de realiteit is, maar juist een erkenning en acceptatie van de wereld voor wat die is, namelijk goed.²³ Het herstel van zo'n beeld via

¹⁷ A.M. Hadfield, "Introduction," in *Outlines of Romantic Theology*, red. A.M. Hadfield (The Apocryphile Press, 2005), xi.

¹⁸ Williams, "*Outlines*," 8.

¹⁹ Reilly, *Romantic Religion*, 153 -154.

²⁰ De weg naar dit herstellende zicht noemt Williams 'the Way of the Affirmation of Images'. Romantische liefde is één van de wegen, maar de natuur en vriendschap kunnen ook wegen zijn. Reilly, *Romantic Religion*, 158-159; Williams, "*Outlines*," 7.

²¹ Laura N. van Dyke is docent Engels en Creatief schrijven aan Trinity Western University, Langley, B.C.

²² Laura N. van Dyke, "Taking Eros to Church: Charles Williams and Romantic Theology", *Radix Magazine (US)*, (9 november 2021), geraadpleegd op 16-08-24.

²³ Reilly, *Romantic Religion*, 159.

de weg van de romantische liefde veronderstelt wel een zekere combinatie van intellect en verbeeldingskracht (*imagination*). Er moet op de romantische ervaring gereflecteerd worden om er kennis van God in te kunnen ontdekken.²⁴ Romantische liefde brengt de geliefden dichter bij God doordat hun zicht op de goede God en zijn goede schepping hersteld wordt.

Williams was een anglicaan en het anglicaans denken vormt de achtergrond van zijn betoog. Het huwelijk is voor hem van een sacramentele orde. Dat wordt duidelijk door de sterke verbinding die hij telkens legt tussen het leven van de partners en het leven van Christus. “Williams was an extreme sacramentalist who took the Church’s teachings about “an outward and visible sign of an inward and spiritual grace” quite literally. He believed that if the Church said something was a sign of grace, it was, exactly and precisely, grace manifested in some human activity or object.”²⁵ Williams ziet het huwelijk als plek van genade, doordat de liefde van Christus in de onderlinge relatie echt zichtbaar en tastbaar wordt.

2.2. Williams’ romantisch ideaal

In Williams’ betoog over het herstelde zicht op God komt een aantal kenmerken van een romantisch ideaal naar voren, die ik hier helder uiteen wil zetten.

Ten eerste is de context voor de romantische liefde die van het huwelijk. Daarover gaat Williams in *Outlines of Romantic Theology* niet in discussie. De romantische liefde (in het huwelijk) beslaat vervolgens de hele periode van het eerste ontstaan van de liefde tussen beiden tot aan de dood van één van beide geliefden, het gaat dus niet om één bepaalde fase. Vervolgens identificeert Williams het huwelijk met Christus’ leven, op basis van het ‘mede-existeren’. Deze identificatie vormt de rode draad van zijn romantische theologie. God bestaat achter alle dingen (zie p14). Het huwelijk en Christus vallen niet samen, maar Christus manifesteert zich in het huwelijk. Hoe het leven van Christus zichtbaar is in het huwelijk, beschrijft Williams aan de hand van een aantal identificatiepunten.²⁶ Hoe hij die punten van beide assen (Christus’ leven en het huwelijk) heeft verbonden, kan beter begrepen worden

²⁴ Reilly, *Romantic Religion*, 160-161.

²⁵ The Oddest Inkling Blog, S. Higgins, “Our Love is God: CW’s “Romantic Theology,” Wordpress, 24 juli 2013, <https://theoddestinkling.wordpress.com/2013/07/24/our-love-is-god/>

²⁶ Williams, “*Outlines*,” 14-26.

met een citaat van Laura N. van Dyke. Zij schreef een artikel over Williams' *Romantic Theology* op de website van *Radix Magazine*²⁷:

"What happens when we fall in love, Williams believed, is that Christ is incarnated, or his life is sacramentally re-enacted, in the experience of the couple as their relationship progresses through the same stages of ecstasy, rejection, agony, despair, and resurrection or renewal that he lived through."

In de liefdeservaring van de geliefden is Christus aanwezig. Zijn leven is terug te zien in alle fasen die hun relatie doorloopt. Daarmee is het liefdesbegrip van Williams sterk christologisch. De Liefde tussen huwelijkspartners is Christus. En die Christus kan dus in het huwelijk ervaren worden. Sterker nog, als er op de ervaring gereflecteerd wordt, kan dat een weg zijn naar de heling van de gevolgen van de zondeval.

Wanneer iemand namelijk verliefd wordt, wordt diegene gezegend met een bepaalde verbeeldingskracht, iemands blik gaat open. Deze verbeeldingskracht speelt een cruciale rol in de identificatie van het huwelijk met Christus' leven en is een kenmerk van Williams' romantisch ideaal. De verliefde ziet de geliefde met diens geopende blik zoals diegene echt is, zoals God diegene ziet: goed en zoals die bedoeld is.²⁸ Op die manier wordt er iets van God zichtbaar in de geliefde en leert hij of zij God kennen. Het is niet alsof God neerdaalt in de mens, maar eerder andersom.²⁹ Het is op momenten van dit soort heldere 'visioenen' of momenten van scherp voorstellingsvermogen dat God de mens in zijn wezen betreft. Door de liefde wordt voor de mens zichtbaar wie God is, omdat ze met zijn ogen van liefde kunnen kijken. Het zicht verandert bij Williams naar een radicaal positief wereldbeeld. Zelfs wat we doorgaans om ons heen zien en opvatten als slecht, leren we te accepteren en te zien als goed.³⁰

Met deze verbeeldingskracht stuiten de geliefden op specifieke scharnierpunten, bepaalde levensfasen zoals in het citaat van Van Dyke. Op deze scharnierpunten, deze

²⁷ Van Dyke, "Taking Eros to Church".

²⁸ Reilly, *Romantic Religion*, 218.

²⁹ Reilly, *Romantic Religion*, 213.

³⁰ Reilly, *Romantic Religion*, 159.

identificatiepunten, kunnen ze in het bijzonder overeenkomsten met Christus' leven ervaren. Mits zij voldoende op deze scharnierervaringen reflecteren, kan voor hen zo duidelijk worden wie God is en kunnen ze zo groeien in hun geloof. De verschillende identificatiepunten zijn universeel, in die zin dat ze voor ieder stel gelden. Daarom kunnen ze gezien worden als kenmerken van het romantisch ideaal dat Williams beschrijft. Hij begint bij het begin, wanneer de liefde als het ware 'geboren wordt'. Het begin wordt getypeerd door intense en overweldigende gevoelens. De verliefde denkt constant aan zijn geliefde.³¹ Hij verliefde is vooral met de ander bezig, alles daarbuiten gaat langs hem heen. In deze staat ziet hij zijn geliefde als een perfect wezen, haast goddelijk.³² Dat wil voor Williams alleen niet zeggen dat de geliefden nooit kritiek op elkaar kunnen of mogen hebben. Het echte zicht op het goede kan namelijk alleen bestaan als je niet bang bent om, naast deze verliefde blikken van perfectie, ook de gebreken van de ander te zien. Alleen door te accepteren dat in dit leven nog imperfectie is, is het mogelijk om de geliefde écht te zien. De verliefdheid waar Williams over spreekt zorgt er dus voor dat de geliefde het centrum van de levenservaring wordt. Alle andere dingen in het leven krijgen door haar een extra glans. De verliefdheid maakt de ervaring van het leven in zijn geheel dus mooier. Williams koppelt daar een spirituele betekenis aan. Deze ervaring is volgens hem een soort luik waardoor Gods genade en glorie wordt ervaren.³³

Een ander aspect van de romantische liefde is het publiek worden van de liefde, door een openbare huwelijksceremonie. De liefde wordt dan openlijk aan God gepresenteerd. Williams verbindt deze gebeurtenis met het begin van het publieke optreden van Christus. Daarom ziet hij het publiek worden van de liefde van het stel ziet als een vervulling van Gods rechtvaardigheid, naar analogie van Jezus' woorden over zijn doop in Mat.3,15: 'Laat het nu maar gebeuren, want het is goed dat we op deze manier Gods gerechtigheid vervullen.' Het is niet zo dat het huwelijk pas vanaf de ceremonie rechtvaardig is, zegt Williams. 'Het hele liefdesleven kan al vervuld zijn voordat de ceremonie plaatsvindt, inclusief volledige

³¹ Williams, *"Outlines,"* 15-17.

³² Williams, *"Outlines,"* 16.

³³ Williams, *"Outlines,"* 17-18.

opstanding en hemelvaart'.³⁴ Wat Williams bedoelt met de opstanding en hemelvaart in de romantische liefde, zal ik later uitleggen.

Direct op de officiële ceremonie volgt de verleiding. Zo typeert Williams de bedwelmende kant van de verliefdheid. Het gaat er niet om dat de geliefden worden verleid door een ander, maar door de liefde zelf. Dat is waar ze in willen verdrinken om in een passieve staat van zijn te kunnen blijven. Toch moeten de geliefden, in het ideale geval, weerstand bieden aan deze zogenaamde hypnotische kracht van de liefde. Zoals God wil dat we hem uit vrije wil aanbidden, moeten geliefden elkaar ook uit vrije wil liefhebben.³⁵ Uiteindelijk kan de verliefdheid ook niet altijd blijven, maar dat is niet erg.

Williams beschrijft ook de fase die komt na de verliefdheid, wanneer alle hemelse, intense gevoelens vervagen. Er komt een fase van verveling. Het kan de geliefden helpen om te beseffen dat deze fase erbij hoort en dat het niet betekent dat hun liefde echt verdwenen is.³⁶ In deze relatief rustige fase begint namelijk een diepere liefde te groeien tussen de twee, die ingetogener is dan de intense en expressieve eerste verliefdheid.³⁷ In bijna elke relatie komt ook wel een moment dat de gevoelens van liefde echt beginnen af te brokkelen en uiteindelijk afsterven. Ook als dit niet gebeurt in een relatie, moeten de geliefden er alsnog voor openstaan dat dit kan gebeuren, volgens Williams. Je kan het zelf niet controleren.³⁸ Het sterven hoort ook bij het leven van Christus en dus van de geliefden. Williams noemt dat de *Passion of Love*, daarmee verwijst hij naar de dood van Christus.³⁹ Voor de geliefden betekent de *Passion of Love* dat ze geen liefde meer voelen. Ook al hoort het erbij, het is allerm minst makkelijk voor de geliefden om te beseffen dat de liefdesgevoelens sterven of zijn gestorven.⁴⁰ Ze kunnen dan ook sterk verleid worden om elkaar te verlaten wanneer dit gebeurt. Gelukkig kan geloof in Christus hen helpen om de focus te verleggen. Het gaat immers niet om de liefde die ze moeten *voelen* voor elkaar, maar om de Liefde (d.i. Christus)

³⁴ Williams, "Outlines," 20.

³⁵ Williams, "Outlines," 20-21.

³⁶ Williams, "Outlines," 19, 23.

³⁷ Williams, "Outlines," 18-20.

³⁸ Williams, "Outlines," 22.

³⁹ Williams, "Outlines," 22-24

⁴⁰ Williams, "Outlines," 22.

die ze samen *dienen*.⁴¹ Ook deze fase van verveling heeft waarde, volgens Williams. De christelijke geliefde kan vanaf het begin hebben geweten dat het niet altijd zo zou zijn als in het begin. Als ze bij elkaar blijven, kan deze fase een periode zijn van loutering. Ze kunnen voor elkaar een instrument tot heiliging zijn.⁴² In deze zin zijn de geliefden voor elkaar als een kruis waarop ze gespreid zijn en in het kruis is verlossing.

De lichamelijke liefde krijgt bij Williams ook een prominente plek in de romantische relatie. De geslachtsgemeenschap is volgens hem een genadige gave binnen het sacrament van het huwelijk.⁴³ Dit is volgens hem het toppunt van lichamelijke intimiteit tussen twee personen. Williams verbindt de geslachtsgemeenschap ook met de kruisiging, omdat het een ervaring is die je lichaam zodanig aan een ander verbindt als geen andere ervaring kan doen. Wat de Eucharistie immers verbeeldt, is hoe Christus zichzelf helemaal geeft aan de mens aan het kruis.⁴⁴ Christus was in zijn kruisiging ultiem met de mensheid verbonden. Het is de meest aardse, lichamelijke en letterlijk sterfelijke ervaring die er is. Zo openbaart hij zich als God die zichzelf geeft en verbindt met mensen. De geslachtsgemeenschap verbindt zo ook de geliefden, ze geven zichzelf en ze zien elkaar zoals ze echt zijn. In de *heat of the moment* willen de geliefden zelfs nooit meer loskomen van elkaar. Toch volgt er na deze ultieme verbinding, waar het individu compleet verenigd was met de ander,⁴⁵ een opstanding: de geliefden worden weer zichzelf, maar nu zijn ze gesterkt met nieuwe kracht. De intense liefde van dit moment van intieme eenheid én de heldere blik op de ander verdwijnt weer even naar de achtergrond, naar een andere plaats. Dat laatste noemt Williams de hemelvaart.⁴⁶

Het is wel duidelijk dat Williams grote waarde toekent aan de huwelijkse liefde, toch hij erkent hij dat de ervaring van het huwelijk zeker niet perfect is.⁴⁷ Ondanks dat imperfecte

⁴¹ Williams, "Outlines," 53.

⁴² Williams, "Outlines," 23.

⁴³ Hier wordt Williams' typisch anglicaans denken duidelijk zichtbaar. Williams, "Outlines," 24.

⁴⁴ Williams, "Outlines," 43-45.

⁴⁵ Williams, "Outlines," 24-25.

⁴⁶ Williams, "Outlines," 24. "Williams is not, in believing all of this, being naïve; he was (painfully) aware that the original romantic vision cannot last, that it burns itself out quickly, often already in the early days of a relationship. But he continued to hold to his conviction that once a lover has had a vision of the beloved as their complete, glorified self, this vision takes hold in the soul, lingers in the memory, and can be continually remembered and reawakened." – Van Dyke, "Taking Eros to Church".

⁴⁷ Williams, "Outlines," 28.

element blijft staan dat de romantische liefde van het huwelijk een grote en belangrijke rol speelt in de openbaring van God, juist omdat ze zo lang in een mensenleven aanwezig is en hem of haar zo lange tijd kan vormen.⁴⁸ Voor Williams is een ideaal huwelijk dus ook een huwelijk voor het leven. Omdat het huwelijk een middel is tot verlossing kan het niet zomaar stopgezet worden. Het herstelt immers het oorspronkelijke zicht op Gods schepping, omdat Christus in zijn Liefde volop aanwezig is en de partners naar hem toe doet groeien. Niemand kan het werk stoppen dat God aan het volbrengen is in twee geliefden. "In the nature of things salvation demands an utter surrender, which is just what the known possibility of divorce prevents and forbids."⁴⁹ Vanwege de aard van de verlossing door het huwelijk kan het niet afgebroken worden, door welke officiële ceremonie dan ook.

Overspel is schandalig en is gelijk aan het verraden van Christus zelf, vindt Williams. Het verraad ligt op de loer wanneer de overweldigende verliefde gevoelens vervagen. Dat is het moment dat een partner op zoek kan gaan naar een ander. Als de partner daarin doorzet, begaat hij een misdaad tegen het verlossende werk van Christus binnen zijn huwelijk. Williams vergelijkt het met de discipelen, die zich na Goede Vrijdag spontaan zouden bekeren tot het boeddhisme.⁵⁰ De Goede Vrijdag zou in deze vergelijking de dag of het moment zijn waarop ze merken dat ze de liefde niet meer ervaren. Dat maakt dat ze zich van de liefde, namelijk Christus, afkeren en op zoek gaan naar een andere leider. Dat is kwalijk voor een volgeling van Christus, want ook zijn sterven hoort bij zijn verlossingswerk. Men moet niet weglopen als het pijnlijk wordt.

Hoewel de geliefden elkaar vaak zien als feilloze wezens, blijft er een noodzaak om te blijven groeien in echte heiligheid. Ze moeten blijven streven naar daadwerkelijke perfectie. Zo groeien ze 'in de volheid van Christus'.⁵¹ De kerk faciliteert in gebruiken en doctrines die hierbij ondersteunen. Wanneer de geliefden uiteindelijk zodanig naar Christus toe gegroeid zijn, hebben ze de ondersteuning niet meer nodig. Hun relatie zal dan een kader vormen voor

⁴⁸ Williams, "Outlines," 28-29.

⁴⁹ Williams, "Outlines," 46-47.

⁵⁰ Williams maakt deze vergelijking gebaseerd op zijn overtuiging dat Christus' leven en de huwelijkse liefde met elkaar geïdentificeerd moeten worden. Wanneer de liefde dooft, dat wil zeggen: Christus sterft, is het alsof de geliefden op zoek gaan naar een andere liefde. Williams, "Outlines," 29.

⁵¹ Williams, "Outlines," 33.

de persoonlijke instructies van God. Toch zullen de meeste geliefden deze fase nooit bereiken, aldus Williams.⁵²

Het streven naar perfectie blijft bij Williams bestaan naast een waardering van het anders-zijn van de partner. De tien geboden spelen daarin een grote rol als identificatiepunten. Het hoog houden van de geboden bewaart de verliefde ervoor om zijn partner teveel te behandelen als zijn eigendom. Ze zijn een begrenzing van 'persoonlijk verlangen'. Het tiende gebod is daar de sterkste uiting van: de verliefde mag zelfs zijn eigen vrouw niet begeren als iets dan van hem zelf is. Ze is van God.⁵³ Het gebod om geen vals getuigenis te spreken, wijst terug op het tweede gebod. De verliefde moet zich namelijk geen eigen beelden van Liefde (d.i. Christus en hoe hij incarneert) in zijn hoofd halen om te aanbidden. Zelfs wanneer hij zichzelf er bewust van overtuigt dat zijn geliefde perfecter is dan ze is, liever is dan ze is, dan maakt hij zich schuldig aan overtreding. Net als het gebod om niet te stelen en niet te moorden, heeft het negende gebod te maken met het anders-zijn van de geliefde. Jezelf voor de gek houden strookt niet met een daadwerkelijke waardering van je geliefde om wie zij is. Stelen en moorden gaan ook in tegen het idee dat de geliefde haar eigen zaken, haar eigen leven mag hebben.⁵⁴ Op deze manier vat Williams de geboden zowel letterlijk als geestelijk op. Hij neemt ze heel serieus en past ze toe op de romantische liefde. Vals getuigenis "leidt tot de moord op waarheid, diefstal van behagen, overspel met illusies en sentimentaliteiten".⁵⁵ Het anders-zijn van de partner is dus iets dat gerespecteerd moet worden, het is iets goeds. Tegelijk kan het ook een bron van moeite zijn. Mensen zijn gevoelig en in het huwelijk is het verschil tussen twee individuen extra voelbaar.⁵⁶

Samenvattend gaat het om een liefde tussen een man en een vrouw die intens begint en een glanzend licht werpt over de geliefde, maar ook over alle andere dingen. Na verloop van tijd vervagen de intense gevoelens, maar er begint een diepere liefde te groeien die de geliefden doet groeien in heiligheid. Het is niet altijd makkelijk en de geliefden moeten telkens de keuze

⁵² Williams, *"Outlines,"* 32-33.

⁵³ Williams, *"Outlines,"* 40-41.

⁵⁴ Williams, *"Outlines,"* 41.

⁵⁵ Williams, *"Outlines,"* 41.

⁵⁶ Williams, *"Outlines,"* 37.

blijven maken om bij elkaar te blijven, maar het huwelijk is voor het leven. Het huwelijk is een middel voor God om twee mensen te verlossen, doordat de liefde hun beeld op het goede herstelt en ze steeds meer op Christus gaan lijken. Van Dyke vat het als volgt samen: “The union of lovers is where we become most like God, and where we most understand God, and most resemble God.”⁵⁷

Als het gaat om de vraag wat dan typisch romantisch is aan Williams’ visie, wil ik een aantal opmerkingen maken. Romantiek is bij Williams geen fantastische droom, het bevat genoeg realisme. De romantische relatie is ook niet perfect en de liefde kan doven, zoveel erkent hij. Wat zijn visie op romantische liefde vooral romantisch maakt, heeft sterk te maken met de waarde die hij toekent aan de gevoelens van liefde. De ervaring van de liefde tussen de twee personen speelt een belangrijke rol van begin tot eind, hoe fluctuerend ze ook zijn. De gevoelens spelen mee in hoe de partners naar elkaar kijken. Door de liefde die ze voor elkaar voelen, zien ze elkaar zoals ze werkelijk zijn, zoals God hen ziet door Christus heen: geheiligd, goed.⁵⁸ Williams’ hoge waardering van de seksuele liefde voor beide partners maakt zijn visie ook echt romantisch. De geslachtsgemeenschap is van onmisbare waarde voor de intieme band tussen beiden en draagt bij aan hun geluk. Het aardse en ‘vleselijke’ minacht Williams niet, maar acht hij juist door Christus’ incarnatie in deze wereld (en in de relatie) heel hoog. Verder is de vrijwillige en seksuele liefdesrelatie die de partners hebben één van belangrijkste ervaringen van hun leven.⁵⁹ Het huwelijk is volgens Williams de aangewezen plek voor persoonlijke groei, voor Godsopenbaring en voor heiliging. Volgens De Rougemont representeert Williams met zijn romantische theologie een beweging in het christendom die eros en agapè heel dicht bij elkaar heeft gebracht.⁶⁰ Een reflectie op hun romantische liefde leert de partners immers hoezeer ze in Gods liefde worden opgenomen, zonder dat ze afscheid moeten nemen van dit aardse leven.

⁵⁷ Van Dyke, “Taking Eros to Church”.

⁵⁸ Higgins, “Our Love is God”.

⁵⁹ Birzer, “The Romantic Theology of Charles Williams”.

⁶⁰ Reilly, *Romantic Religion*, 180-181.

2.3. Williams' romantisch ideaal in historisch perspectief

Het is nu duidelijk geworden welke elementen er volgens Williams horen bij een romantische relatie, maar zijn dat alle elementen die er horen bij het romantisch ideaal? Om dat te kunnen toetsen zal ik Williams' ideaal eerst in een historisch kader plaatsen en overzichtelijk maken wat zijn positie is ten opzichte van dat kader. Daarna zal ik in 2.4. andere theologen en filosofen aan het woord laten, die zich uitlaten over het romantisch ideaal, om Williams' ideaal aan te vullen, te verdiepen of te vergelijken. Eerst schets ik dus een historisch kader, met behulp van een uitgebreid werk over de historische ontwikkelingen van het huwelijk in het Westen. De historica Stephanie Coontz is een autoriteit op het gebied van huwelijk-gerelateerde onderwerpen en geeft in haar werk *Marriage, a History* een uitvoerige weergave van het romantisch huwelijksideaal en hoe dat tot stand is gekomen. Ik zal Coontz' historische beschrijving van het huwelijk aanvullen met een korte historische analyse van de huwelijkse liefde van een andere historica, Bronach Kane. Aan het slot van de historische inkadering zal ik zoals gezegd overzichtelijk maken wat Williams' positie is ten opzichte van het historische beeld van het romantisch huwelijksideaal.

Volgens Coontz is het huwelijk in de afgelopen eeuwen sterk veranderd. In vergelijking met het huwelijk van voor de Verlichting, nemen de liefde en een sterke emotionaliteit een radicale plek in het huwelijk in, meent zij. Het huwelijk is niet altijd een vrijwillige en romantische relatie tussen twee individuen geweest. Man en vrouw waren namelijk lange tijd vooral werkpartners en handelden voornamelijk in het belang van hun familie en samenleving.⁶¹ Het gezin, inclusief de kinderen, vervulden vaak een taak binnen het werk dat in het familiebedrijf gedaan moest worden. Voordat de markteconomie haar intrede deed, waren families binnen een dorp of stad ook vaak onderling afhankelijk. Het was een kwestie van een grootschalige samenwerking om te overleven en om de familienaam en het familiebezit te behouden en door te geven.⁶² Er waren ook meer politiek gemotiveerde huwelijken, waar de vrouw vaak de taak vervulde van een schakel tussen verschillende

⁶¹ Coontz, *Marriage*, 66.

⁶² Coontz, *Marriage*, 65-66.

families, dynastieën of heersdommen. Door als heerser of koning tactisch te trouwen, breidde je met je vrouw je achterban, macht en stabiliteit uit.⁶³

2.3.1. Huwelijkse liefde in de middeleeuwen

Het modern huwelijk is een seksueel en intiem huwelijk. Seksualiteit en intimiteit zijn door de tijd heen een steeds grotere rol gaan innemen in het huwelijk. Het verschil met het middeleeuwse en Victoriaanse huwelijk is dan ook groot. In de middeleeuwen vatte men de vrouwelijke ervaring en seksualiteit nogal begrensd en vrouwonvriendelijk op, meent de historica Bronach Kane. Ook werd de liefde in het huwelijk meer omschreven als algemene christelijke liefde, *caritas*, en niet als seksuele passie.⁶⁴ De seksuele passie waarover werd gesproken door troubadours en dichters werd juist gezien als iets dat typisch buiten het huwelijk plaatsvindt. Zulke passie tussen echtgenoten leidt alleen maar af van de echtelijke plichten. De seksualiteit speelde wel een rol, als 'maritalis affectio'. Dat duidde voornamelijk op de emotionele en fysieke band en volgens sommigen op seksuele gemeenschap. Toch bleef er in de theologie van toen een onderscheid tussen seksuele passie en deze huwelijksliefde.⁶⁵ In die tijd werd het uiten van emoties, dus ook van liefde of affectie, steeds geassocieerd met de vrouwelijke ervaring en met een gebrek aan zelfcontrole. In de uitvoering van huwelijkse liefde kreeg de vrouw wel weer een positieve rol toebedeeld. Ze werd in pastorale literatuur omschreven als toegewijd en verantwoordelijk voor de goede spirituele gezondheid van haar man. Ze moest zich wel onderwerpen aan de wil en emoties van haar man.⁶⁶

Sinds de Romantiek, een reactie op de Verlichting, zijn partners niet meer slechts (politieke) collega's, maar zielsverwanten.⁶⁷ Al sinds de Verlichting pleitte men voor een meer rationeel huwelijk, in plaats van een huwelijk dat van bovenaf werd opgelegd. Partners hebben zich steeds meer vrijgevochten van externe belangen, verantwoordelijkheden en druk om met een bepaalde partner te trouwen.⁶⁸ Vanaf toen werden het innerlijke gevoel en de liefde

⁶³ Coontz, *Marriage*, 88-91

⁶⁴ Bronach C. Kane, "Men and Women in Love: Courtship, Marriage and Gender in Late Medieval England," in *The Routledge Companion to Romantic Love*, red. Ann Brooks (Routledge, 2023), H3, "introduction", Perlego.

⁶⁵ Kane, "Men and Women in Love," ch3.

⁶⁶ Kane, "Men and Women in Love," ch3.

⁶⁷ Coontz, *Marriage*, 156

⁶⁸ Coontz, *Marriage*, 146

steeds meer de belangrijkste criteria voor een partnerkeuze.⁶⁹ Het streven naar geluk werd een legitiem doel van het huwelijk. De focus kwam zo meer te liggen op wederzijdse verplichtingen die gebaseerd waren op liefde en de rede.⁷⁰ Een man die zich als koning van het gezin opstelde, paste niet in dat plaatje. Vrouwenrechten begonnen in deze periode ook toe te nemen. Toch zat daar wel een grens aan. Vrouwenonderdrukking werd minder geaccepteerd, maar de vrouw werd nog niet gelijkgesteld aan de man, ook niet in de romantische relatie. In plaats daarvan ontstond er een sterke ideologie van sekseverschillen, die het romantisch ideaal sterk heeft beïnvloed. Man en vrouw zouden niet dezelfde rechten hebben, omdat ze te verschillend waren. De verschillen maakten meteen ook dat ze afhankelijk van elkaar waren, ze vulden elkaar noodzakelijkerwijs aan.⁷¹ Zo werd de man de kostwinner en de vrouw de huisvrouw, kort gezegd. De vrouw vervulde wel traditionele taken, zoals voedsel verbouwen, dieren houden, koken, etc., maar die werden niet meer gezien als economische activiteiten. Nu werden die gezien als daden van liefde, in plaats van als een bijdrage aan het overleven.

Hoe men sinds de Romantiek omgaat met scheiding hangt nauw samen met het vrijwillige aspect van het huwelijk. Wanneer het huwelijk namelijk gebouwd is op vrijwillige liefde, past daar geen dwang van buitenaf bij, niet om te trouwen, maar ook niet om bij elkaar te blijven. Europese juridische regelgeving heeft zich aangepast aan deze nieuwe idealen. Men stond minder toe dat er gedwongen huwelijken plaatsvonden en het ontbinden van een huwelijk ging ook makkelijker.⁷²

2.3.2. Seksualiteit, intimiteit en geluk

De volgende fase in de geschiedenis begint in het Victoriaanse tijdperk. Vanaf die tijd begon men heel anders tegen seksualiteit aan te kijken. Ik zal hier een aantal belangrijke en invloedrijke ontwikkelingen in dit proces weergeven.

⁶⁹ Coontz, *Marriage*, 146-148

⁷⁰ Coontz, *Marriage*, 148-149.

⁷¹ Coontz, *Marriage*, 153-154.

⁷² Coontz, *Marriage*, 146-148.

De Victoriaanse vrouw werd gezien als een aseksueel wezen. Zij moest haar seksuele gevoelens en verlangens dus onderdrukken, waardoor ze haar seksuele grenzen ging internaliseren.⁷³ Vanaf de komst van de Romantiek werd dat anders. De maatschappelijke en economische veranderingen beïnvloedden het seksuele gedrag van mannen en vrouwen. Aan het begin van de negentiende eeuw waren mannen en vrouwen inmiddels vrijer om naar hun verlangens te handelen, buiten het toezicht van ouders of instanties. Eerder waren man en vrouw voor intieme banden toegewezen op nauwe vriendschappen met hun eigen sekse, maar nu groeiden ze meer naar elkaar toe. Industriële, economische en sociale ontwikkelingen van die tijd zorgden er tegelijk voor dat de levens van mannen en vrouwen steeds meer gingen overlappen, wat maakte dat hun intimiteit kon groeien. Ook gingen vrouwen veel meer buitenshuis werken. Er kwamen ook meer anticonceptiemiddelen op de markt, wat de seksuele vrijheid in het algemeen nog verder vergrootte.⁷⁴ De vrouw aan het begin van de negentiende eeuw had wel kiesrecht en seksuele verlangens, anders dan haar Victoriaanse voorganger. Ze jaagt haar persoonlijke en seksuele bevrijding en vervulling na.⁷⁵

Na de tweede wereldoorlog bleef het ideaal van de huisvrouw en de mannelijke kostwinner in stand, maar werk beïnvloedde de identiteit van de vrouw nu ook, zoals daar bij de man al langer sprake van was. De komst van meer anticonceptie vergrootte de seksuele vrijheid van de vrouw. Het hebben van kinderen en/of getrouwd zijn maakte nu een minder groot deel uit van haar identiteit.⁷⁶ In de jaren zestig was het huwelijksideaal een ideaal waarbij de man de kostwinner was, de vrouw afhankelijk van hem was en het huishouden deed. Meneer was gespecialiseerd in de praktische, individualistische activiteiten die brood op de plank brachten en mevrouw zorgde voor de emotionele behoeften van haar man en voor de kinderen.⁷⁷ Seks was in deze periode overal aanwezig, maar je werd als meisje veracht als je daar aan toegaf. Ook trouwde je vaak met de eerste met wie je seks had gehad. Wanneer een jong meisje beviel van een kind buiten het huwelijk, moest het kind vaak geadopteerd

⁷³ Coontz, Marriage, 159.

⁷⁴ Coontz, Marriage, 192-193.

⁷⁵ Coontz, Marriage, 197.

⁷⁶ Coontz, Marriage, 259.

⁷⁷ Coontz, Marriage, 242-243.

worden zodat ze opnieuw kon beginnen.⁷⁸ Hoewel man en vrouw in het huwelijk nog steeds persoonlijk geluk nastreefden, bleven ze vaak ook trouw als ze dat niet bereikten.⁷⁹ Rond de jaren zeventig veranderde de economie en de technologie weer ingrijpend waardoor mensen zich weer anders gingen gedragen, ook op huwelijksgebied. Er ontstonden meer spanningen tussen mannen en vrouwen en men was vaker ontevreden over de verdeling van het werk in het huishouden. De scheidingspercentages groeiden hard in deze periode. Ook de toegenomen sociale en financiële onafhankelijkheid van de vrouw speelde een rol in de groei van het aantal scheidingen.⁸⁰

Het moge duidelijk zijn dat er door de eeuwen heen veel is veranderd op het gebied van het huwelijk. Alleen al de rol die verliefde gevoelens spelen is enorm gegroeid, terwijl die gevoelens in de middeleeuwen ongepast voor het huwelijk werden gezien. Hiermee eindigt de historische inkadering van het romantisch ideaal, zoals dat vanaf de Romantiek voet aan de grond heeft gekregen. Nu kan ik de balans op gaan maken. In hoeverre komt Williams' beeld overeen met de historische weergave van het romantisch ideaal?

2.3.3. Conclusie

Een aantal kenmerken van het modern romantisch ideaal zoals zojuist weergegeven, is terug te vinden Williams' beeld van het huwelijk. Als eerste is het romantisch ideaal een ideaal van een vrijwillige relatie tussen twee individuen op basis van liefde. Het innerlijke gevoel van liefde en aantrekking is leidend voor de partnerkeuze en niet de verwachtingen van andere personen of instituties zoals ouders of de kerk. De liefde is leidend voor de partnerkeuze en speelt een hele grote rol, in zoverre wijkt Williams' beeld niet af. Toch blijft voor Williams in het ideale geval de kerk wel betrokken bij de relatie. Ze speelt een rol bij de publiekmaking van de relatie en bij het ondersteunen van de heiliging van beide partners. Dat spreekt het historische beeld niet tegen.

Seksualiteit speelt voor zowel man als vrouw een belangrijke rol in de relatie, in die zin is het modern huwelijk radicaal anders dan in de eeuwen voor de Romantiek. Doordat man en

⁷⁸ Coontz, Marriage, 239.

⁷⁹ Coontz, Marriage, 237.

⁸⁰ Coontz, Marriage, 260-262.

vrouw meer gelijk aan elkaar zijn geworden en hun huwelijk minder externe verantwoordelijkheden hoefden te vervullen, heeft de intimiteit tussen hen ook kunnen groeien. Hoewel Williams het ideaal voornamelijk vanuit het perspectief van de man beschrijft, geeft hij aan dat het ideaal voor beide seksen van toepassing is. Zowel man als vrouw mogen handelen vanuit hun eigen gevoelens van liefde. Voor beiden is hun seksuele relatie van grote betekenis en het brengt hen nader tot elkaar. Sterker nog: de seks is volgens Williams het toppunt van intimiteit. Nogmaals, dat klinkt als een open deur, maar Coontz maakt duidelijk dat de intimiteit van de seksualiteit radicaal nieuw is ten opzichte van de eeuwen voor de Romantiek.

Het element van de liefde of de verliefdheid is onlosmakelijk verbonden met het 'geluksprincipe'. Het nastreven van persoonlijk geluk in het huwelijk is iets nieuws dat aan het eind van de negentiende eeuw op is gekomen. Liefde, verliefdheid en persoonlijke vervulling bestonden toen wel, maar werden tot dan vooral buiten het huwelijk gezocht. Dat wil overigens niet zeggen dat die dingen in het huwelijk niet konden ontstaan. In een modern, romantisch huwelijk is de partner de voornaamste bron van persoonlijk geluk. Ook het najagen van de seksuele verlangens speelt daar een rol in. Bij Williams krijgt dat persoonlijk geluk een wat andere kleur. Beide partners jagen geluk na in hun huwelijk, doordat ze afgaan op hun eigen gevoel en vrijwillig een relatie aangaan. Het stel streeft persoonlijk geluk na *in* het huwelijk, maar de bron van dat geluk is de liefde en de eenheid met Christus die ze *door* het huwelijk vinden. In hun liefde is Christus als het ware geïncarneerd. Zo zijn ze dus op zoek naar geluk buiten het huwelijk, namelijk in God, maar vinden ze dat door en in het huwelijk. De partners helpen elkaar verder te groeien en helen door middel van deze relatie, zoals een ander dat niet kan doen. Om die rol voor elkaar te kunnen vervullen, moeten ze namelijk romantische liefde voor elkaar voelen. Zo speelt de partner een belangrijke rol in het persoonlijk geluk van de ander, maar is de partner er niet de bron van. Dat is Christus, in wiens liefde de partners worden betrokken.

Williams neemt ten opzichte van de historische ontwikkelingen een andere positie in over scheiden. Coontz maakt duidelijk dat het vrijwillige aspect van het romantisch huwelijk ervoor gezorgd heeft dat men minder makkelijk gedwongen wordt om bij elkaar te blijven. Je trouwt vrijwillig en blijft dus ook vrijwillig bij elkaar. Daarnaast maken de juridische

omstandigheden het sinds de romantiek makkelijker om te scheiden. Bij Williams wordt de relatie wel vrijwillig aangegaan, maar daarna moeten de partners hun eigen wil ook inschakelen om trouw te blijven aan elkaar, ook als de liefde vervaagt. Het huwelijk is het verlossingswerk dat Christus in hen is begonnen en kan daarom niet afgebroken worden. Op die manier zijn de partners geen speelbal van de verliefde gevoelens, maar moeten ze zich bewust inzetten. Het klinkt alsof het stel bij Williams alsnog vrijwillig bij elkaar blijft, want ze schakelen hun eigen wil in en laten zich niet verleiden door mooie en fijne gevoelens. Toch dienen ze volgens Williams een externe verwachting, namelijk die van God, die wil dat ze voor altijd bij elkaar blijven.

Overspel plegen is sinds de Romantiek veel minder geaccepteerd dan daarvoor. Dat komt onder andere doordat partners nu *binnen* hun huwelijk seksuele en persoonlijke vervulling zoeken, uit vrije wil. Wanneer het aan die vervulling ontbreekt, gaan de partners samen op zoek naar hoe ze dat kunnen verbeteren. Bij Williams is het plegen van overspel een erge zonde.⁸¹ Het is zelfs een misstap van transcendente orde. Je doet namelijk niet alleen je partner tekort, maar ook Christus, door te miskennen waar hij mee bezig is in je huwelijk. Je partner de rug toekeren is hetzelfde als je afkeren van Christus.⁸²

Een onderdeel van het romantisch ideaal dat volgens Coontz minder duurzaam is gebleken, is het element van de man als kostverdiener. Dit heeft onder andere te maken met de werkomstandigheden van de twintigste eeuw. Die zijn zodanig veranderd dat het praktisch en mentaal voordeel heeft voor een vrouw om te werken. Ze kan zichzelf nu onderhouden zonder familie of man. Williams laat zich ook niet uit over deze rollenpatronen.

2.4. Williams' complete ideaal

In het vorige gedeelte heb ik duidelijk gemaakt welke positie Williams' ideaal inneemt ten opzichte van de historische ontwikkelingen van het romantisch ideaal. Nu zijn er naast de historici Coontz en Kane anderen die hebben geschreven over het romantisch ideaal. Zij schrijven vanuit filosofisch en/of theologisch perspectief. Ik zal hen hier in gesprek brengen

⁸¹ Williams, "Outlines," 35, 41.

⁸² Williams, "Outlines," 28-29.

met Williams, door te beschrijven in hoeverre zij met Williams' beeld overeenkomen, het corrigeren of het juist aanvullen. Door de historische inkadering aan te vullen met het gesprek tussen Williams en deze auteurs, kan duidelijk worden in hoeverre Williams' ideaal een compleet beeld geeft van het romantisch ideaal.

2.4.1. Overeenkomsten

Volgens Karl Tetzlaff hoort er bij de romantische liefde ook een bepaalde spanning. Tetzlaff was van 2021 tot 2023 onderzoeker voor de Leerstoel Systematische Theologie/Ethiek aan de Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Hij promoveerde binnen de Systematische Theologie met zijn onderzoek naar het "Sociale spanningsveld van erkenning en zelf-zijn" (*sozialen Spannungsfeld von Anerkennung und Selbstsein*). Tetzlaff meent dat er in de romantische liefde een spanning bestaat tussen enerzijds het verlangen naar erkenning en anderzijds het verlangen naar autonomie.⁸³ Het is een verlangen dat lastig lijkt samen te gaan met de noodzaak van het publiek worden van de relatie. In Williams' romantische theologie hoort de publieke ceremonie en het openlijk trouwen bij de relatie. Zo is de relatie verbonden met het begin van Jezus' openbare optreden. Toch sluit Karl Tetzlaff niet uit dat de publieke erkenning van de relatie ooit wel plaats zal vinden, hij beargumenteert slechts dat de spanning tussen autonomie en erkenning aanwezig is. Om de spanning tussen deze twee verlangens te verhelderen gebruikt Tetzlaff de maatschappijanalyses van Eva Illouz. Zij is een bekend cultureel sociologe, werkzaam aan de faculteit Sociologie en Antropologie van de Hebrew University of Jerusalem.

Erkenning (*Anerkennung*) is een theologische begrip dat Tetzlaff bij de filosoof Axel Honneth vandaan haalt.⁸⁴ Honneth beschrijft erkenning als de ervaring die jonge kinderen in de liefde van hun ouders hebben, waarbij zij zich helemaal geliefd voelen en al hun wensen en behoeften haast automatisch en zonder weerstand vervuld worden.⁸⁵ Deze ervaring veroorzaakt een overkoepelende en transcendente 'erkenningsbehoefte' die vervolgens in

⁸³ Karl Tetzlaff, "Modern Love. Theologische Reflexionen zum spannungsvollen Verhältnis von (romantischer) Liebe und Anerkennung," *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie (NZStH)* 66, nr.1 (2024): (25–46) 25.

⁸⁴ Axel Honneth (1949), Duits filosoof en professor aan de Goethe University Frankfurt en Columbia University.

⁸⁵ Tetzlaff, "Modern Love," 29.

elke relatie een sterk motief wordt.⁸⁶ Volgens Illouz is specifiek de liefdesrelatie “een bijzonder sterk anker voor (deze) erkenning,” omdat die “de waarneming en opbouw van iemands waarde” biedt⁸⁷. De fundamentele behoefte om erkend te worden en de verwachting die dat op de liefdesrelatie legt, zorgt er ook voor dat de liefdesrelatie gepaard gaat met een bepaalde angst voor afwijzing.⁸⁸ Angst en onzekerheid zijn geen elementen die een geliefde wenst in zijn of haar relatie, het zijn geen romantische idealen. Toch zijn ze wel een bijproduct van de Romantiek.

Vóór de Romantiek was de waarde van een persoon van tevoren bekend en door *iedereen* te beoordelen aan de hand van klasse en karakter. Sinds de Romantiek is die beoordeling verschoven naar de *intermenselijke ruimte*, voornamelijk die van de romantische relatie. De beoordelingscriteria van een persoon zijn veel individualistischer geworden, daardoor is het heel moeilijk te voorspellen waarom een ander je aantrekkelijk en waardevol zou vinden.⁸⁹ Dit lijkt op de dynamiek die Williams in zijn theologie ook beschrijft, wanneer de geliefden elkaars ‘echte’ waarde gaan zien door de gevoelens van liefde. De liefde opent hen de ogen voor de goedheid van de ander, zoals God die in de mens heeft gelegd. Bovendien is de manier waarop jij je geliefde ziet vanwege die gevoelens niet overdraagbaar, volgens Williams. Het vindt alleen plaats tussen jou en de ander.

De afhankelijkheid die ontstaat door de erkenningsbehoefte schuurt met het andere verlangen dat volgens Tetzlaff hoort bij het romantisch ideaal, namelijk het verlangen om autonoom te zijn. Dit autonomie-verlangen is verbonden met het vrijwillige karakter van de romantische liefde. Romantische liefde zou een “gevolg (moeten zijn) van vrij gevoelde en vrijelijk toegekende gevoelens”⁹⁰. Dat maakt dat het gecompliceerd is om druk uit te oefenen op de ander om de relatie formeel te erkennen of trouw te beloven. Als je iemand vraagt om zich te verbinden, lijkt het alsof je de ander dwingt om een keuze te maken die niet op vrije gevoelens gebaseerd is en dus diens vrijheid bedreigt.⁹¹ Om erkenning vragen, vooral als het

⁸⁶ Tetzlaff, “Modern Love,” 28-29.

⁸⁷ Tetzlaff, “Modern Love,” 29.

⁸⁸ Tetzlaff, “Modern Love,” 33.

⁸⁹ Tetzlaff, “Modern Love,” 33-34.

⁹⁰ Tetzlaff, “Modern Love,” 37.

⁹¹ Tetzlaff, “Modern Love.”, 37.

gaat om een definitieve erkenning als een verkering of verloving, staat op spanning met autonoom blijven.

Tetzlaff baseert zijn visie op het omgaan met deze spanning op het denken van de theoloog Friedrich Schleiermacher. In Schleiermachers theologie van het *schlechthinniges Abhängigkeitsgefühl* meende hij dat ieder mens een bewustzijn van God in zich heeft, een absoluut gevoel van afhankelijkheid van het goddelijke. Religieuze ervaringen van een mens kunnen een grond van geloof zijn.⁹² Ten opzichte van rationele christelijke stromingen was Schleiermacher met zijn gedachtegoed een vernieuwend theoloog. Zo fungeert volgens hem “de christelijke gemeente als brug door de tijd waarover wij in het heden met het volkomen godsbewustzijn van Jezus Christus in aanraking komen.” Het is een plek waar mensen ‘concepten’ als zonde, genade en heliging samen kunnen *ervaren*.⁹³ Anders dan in het Platoons-Aristotelisch rationalisme is de bron van kennis van God dus geen hoger idee, maar het menselijke gevoel. Deze ervaring van God speelt ook een rol in de menselijke liefde. Volgens Schleiermacher is “de omarming van de geliefden eigenlijk de omarming van God”.⁹⁴ Daarmee bedoelt hij dat “de geliefden in hetzelfde ogenblik gemeenschappelijk in zichzelf de goddelijke-absolute eenheid – die hen verbindt – voelen en daarna ook zelf willen (nastreven)”⁹⁵. Tetzlaff interpreteert dit als een manier om te onderscheiden tussen het *voelen* van de liefde en het *willen* van die liefde, wat na het voelen gebeurt. In die persoonlijke wil die volgt op het voelen behouden de geliefden hun vrijheid, er is een keuze. Die keuzevrijheid is gebaseerd op ieders individuele zelfbewustzijn. Dat zelfbewustzijn houdt in dat ieder mens iets heeft dat van zichzelf is en niet overdrachtelijk is. Dat anders-zijn maakt dat ieder zijn eigen wil heeft om al dan niet die gevoelde liefde na te streven. Het verschil dat Tetzlaff aanbrengt tussen het voelen en willen van de liefde kan dienen als een uitleg van Williams’ visie op autonomie in de liefde. Enerzijds betoogt Williams namelijk hoe de relatie gebaseerd is op vrij gevoelde en vrijelijk gegeven liefde. Anderzijds noemt hij de neiging van de geliefden om hun eigen wil op te geven door zich door de liefde te laten bedwelen en

⁹² Gijsbert van den Brink, C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012)⁴, 71.

⁹³ Brink, *Christelijke Dogmatiek*, 71,

⁹⁴ Tetzlaff, “Modern Love,” 30.

⁹⁵ Tetzlaff, “Modern Love,” 40.

verdoven. De vrijheid waar hij over spreekt is dus geen gegeven, maar een ideaal. Er bestaat een spanning en idealiter moeten de geliefden alert blijven om zich niet te laten bedwelmelen. Toch zoekt Williams de bron van die bedwelmende en overtuigende kracht in de liefde zelf, en niet in de geliefden. Ten opzichte van de liefde moeten zij dus autonoom blijven, maar ten opzichte van de ander niet in zoveel woorden, in elk geval niet volgens Williams.

Williams signaleert ook dat de geliefden het liefst de onmacht willen vermijden die bij de vrijheid hoort. Hiermee erkent hij de onzekerheid die meekomt in de autonomiebehoefte, zoals Tetzlaff ook betoogt. Volgens Tetzlaff kan niemand zich beschermen tegen het risico om afgewezen en uiteindelijk ingeruild te worden. De gemeenschappelijkheid in de liefde kan niet tot stand komen zonder dat iemand vrijwillig dat risico neemt en over zijn eigen zelf heen durft te stappen.⁹⁶ Om met de spanning tussen het autonomieverlangen en het erkenningsverlangen om te kunnen gaan, moet je de oplossing zoeken in het zelfbewustzijn, aldus Tetzlaff. Hier brengt hij direct een spiritueel aspect in. Religie kan een belangrijke bijdrage doen in deze zelfonzekerheid door het Godsbesef. Wanneer dat Godsbesef sterk genoeg is, relativeert dat het verlangen en de noodzaak om in sociale situaties koste wat kost geliefd te moeten zijn.⁹⁷ Deze theologische laag kan het erkenningsverlangen niet alleen relativiseren, het kan het zelfs bevestigen. Als het besef dat je in God al iets waard bent sterk genoeg is, dan heeft het uitblijven van erkenning van anderen minder invloed. Dat leidt dan niet meer per se tot zelfonzekerheid. Williams geeft ook woorden aan hoe de liefde van en voor God kan helpen in situaties van huwelijkse onzekerheid. Wanneer de geliefden namelijk merken dat de liefde begint af te brokkelen en ze geneigd zijn de ander daarom te verlaten, doen ze er goed aan zich op Christus te richten. Het gaat immers niet om de liefde die ze moeten voelen voor elkaar, maar om de Liefde (d.i. Christus) die ze samen dienen.⁹⁸

Ik wil hier een aspect van Schleiermachers theorie over de ervaring uitdiepen. Dat kan namelijk helpen bij het begrijpen van Williams' identificatietheorie. Schleiermacher betoogt dat dogmatische begrippen zoals zonde, heiligheid e.a. geen rationele begrippen zijn. Het

⁹⁶ Tetzlaff, "Modern Love," 41; Williams, "Outlines," 22.

⁹⁷ Tetzlaff, "Modern Love," 42.

⁹⁸ Williams, "Outlines," 52.

doorgronden van de dogmatiek is geen grond voor geloof. Deze begrippen zijn in feite in woorden gestolde menselijke ervaringen, want God is te ervaren in het menselijk leven. Zo zijn begrippen die de theologie uit de openbaring heeft opgesteld geen onbereikbare begrippen, maar kan iedereen ze ervaren. Het leven van Christus en de ervaring van God is voor iedereen in het leven bereikbaar, door zijn of haar eigen ervaring. Williams wil met zijn identificatiepunten inzichtelijk maken hoe een liefdeskoppel in hun eigen menselijke ervaring God kan ervaren. Hun liefdesrelatie is als het ware die 'brug door de tijd' waardoor wij hier en nu met Christus' leven van liefde verbonden zijn. "The placidity of an ordinary married life is the veil of a spiritual passage into profound things."⁹⁹ Zo komen de sacramentele schakelmomenten die Williams beschrijft in *Outlines of Romantic Theology* op begrijpelijke manier dichtbij via de ervaring. Deze ervaringen worden volgens Williams vruchtbaar wanneer er op gereflecteerd wordt. Op die manier kan het geloof groeien en blijft het niet bij de eendimensionale romantische ervaring.

2.4.2. Verdieping

De Amerikaanse filosofe Shirley Robin Letwin (1924-1993) bespreekt in haar artikel 'Romantic Love and Christianity'¹⁰⁰ de relatie tussen het christendom en het romantisch liefdesideaal in Europa. Dit artikel behandelt uitvoerig de individualistische kant van de romantische liefde en sluit daarmee deels aan op Tetzlaffs bevindingen, die het verlangen naar autonomie thematiseert. Letwins grootste these in dit artikel is dat het christelijk individualisme een bepaalde verschuiving teweeg heeft gebracht in het denken over de romantische liefde.¹⁰¹ De ene denkstroming is gebaseerd op het Platoons-Aristotelisch rationalisme, waar in feite de scholastische stroming op gebaseerd is. De andere denkstroming is de meer Bijbels onderbouwde stroming van rationeel denken. Het gaat niet om een absolute verschuiving, want Letwin ziet in de moderne Europese opvattingen over de romantische liefde nog steeds de Platoons-Aristotelische denkstroming terug.

⁹⁹ Williams, "Outlines," 23.

¹⁰⁰ S. R. Letwin, "Romantic Love and Christianity," *Philosophy* 52, No. 200 (1977): 131-145.

¹⁰¹ Bron: <https://muse.jhu.edu/book/18244> (geraadpleegd: 19 okt 2023)

In de Platoons-Aristotelische stroming is liefde een middel om een eigen gebrek te overwinnen. Het zijn van een individu is dus ook niet wenselijk binnen deze stroming. Dat komt doordat materie, dus ook een individueel persoon, niet gezien wordt als eigen bron van kennis, als object dat je kan kennen en waarnemen met de ratio. De persoon is slechts een vat voor de ideeën, de kennis, die de Demiurg erin gelegd heeft. De Demiurg is de grote schepper van de Ideeën. Materie is niet kenbaar, omdat materie al bestaat voordat de Demiurg er inhoud aan geeft. Alles wat dus kenbaar is, is universeel en niet uniek of individueel. De individualiteit die er volgens Aristoteles wel was, was van een heel andere orde dan we nu denken. Het is een individualiteit die ontstaat wanneer iets universeels gebrekkelijk is, vaak veroorzaakt door de materie. In de orde van de Ideeën is iets dan afwijkend en daardoor krijgt het een individueel karakter.

Deze manier van denken heeft twee implicaties voor de liefde. Ten eerste is het niet gewenst om individueel te zijn. Hoe meer orde er namelijk is, hoe meer de zaken recht doen aan hun oorsprong.¹⁰² Een seksuele ontmoeting is dan ook niet per se een verbindende daad voor de liefdespartners, in tegenstelling hoe Williams dit ziet.¹⁰³ Ten tweede is het wenselijk dat iemand zich zoveel mogelijk van zijn materiële en aardse staat losmaakt en op die manier zijn individualiteit zoveel mogelijk kwijtraakt.¹⁰⁴ Op die manier kan de materie zijn ziel zo min mogelijk storen in de eenwording met het universele, het goddelijke Idee. Liefde tussen twee personen wordt vervolgens bereikt als alle mentale en lichamelijke barrières tussen de twee verdwenen zijn. Dat kan je nog het best bereiken door te sterven.¹⁰⁵ Deze manier van denken komt volgens Letwin heel duidelijk terug in het romantisch ideaal dat door Stendhal¹⁰⁶ (1783-1842) populair is gemaakt. Stendhal representeert in Letwins artikel een grote groep moderne denkers die de geliefde niet ziet als het object van zijn liefde, maar als een stimulus om de fantasie aan te zwengelen. Liefde is dan het nastreven van de bevrediging van de eigen verlangens door het fantaseren. Doordat de bron van die stimulus telkens wordt verbonden met de bevrediging van die verlangens ontstaat er verliefdheid. De verliefde gaat

¹⁰² Letwin, "Romantic Love and Christianity," 135.

¹⁰³ Zie p.19, al.2.

¹⁰⁴ Letwin, "Romantic Love and Christianity," 136.

¹⁰⁵ Letwin, "Romantic Love and Christianity," 133.

¹⁰⁶ Stendhal is het pseudoniem van de Franse schrijver Marie-Henri Beyle (1783-1842).

telkens op zoek naar meer stimuli voor de fantasie om deze fijne ervaring in stand te kunnen houden.¹⁰⁷ Waar de Platoons-Aristotelische denker nog een goddelijk, werkelijk bestaand Idee na zou streven, streeft de geliefde van Stendhal een illusie na en nooit een werkelijke persoon.

Dat deze manier van kijken naar de liefde niet echt christelijk was, werd pas na de Reformatie breder erkend, analyseert Letwin. De Platoons-Aristotelische visie zag de liefdesrelatie als het overwinnen van een gebrek, maar in het 'nieuwe' christelijk individualisme van na de Reformatie hebben de geliefden elkaar juist lief omdat ze de individualiteit van de ander kunnen erkennen en waarderen.¹⁰⁸ Anders zijn wordt in deze denkstroming wél gewaardeerd. Hoe is die verschuiving tot stand gekomen?

Er heeft in feite een verschuiving plaatsgevonden van het willen overkomen van een gebrek naar juist het vieren van een gebrek. Kierkegaard heeft deze omslag in het denken beïnvloed, door zijn concept van een *concrete universal*. Zijn denken is een heel andere manier van rationeel redeneren waarbij de menselijke ratio een concrete vorm van het universele wel kan herkennen. Het is een soort ombuiging van het Platoons-Aristotelische idee van rationeel denken. De mens kan de ander als individu erkennen, als een concrete en unieke uiting van het universele. Bij Kierkegaard is wél ruimte voor een persoonlijk bewustzijn. Niet alles wordt gereduceerd tot een manifestatie van het universele. De relatie met God wordt bij Kierkegaard dus ook niet gekenmerkt door een bewust worden van een universeel principe, maar stoelt op een persoonlijke waarneming van God die dus niet overdrachtelijk is.¹⁰⁹ Zo interpreteert Williams de verliefde blik op de geliefde ook, als een onoverdrachtelijke waarneming. Verder is Gods liefde voor de mens volgens Schleiermacher de hoogste vorm van waardering voor de individualiteit van ieder persoon. "God houdt van zondaars niet voor zover ze op hem lijken, maar omdat hij hen wil liefhebben voor wie ze zelf zijn."¹¹⁰ De christelijke onderlinge liefde wil deze liefde van God vervolgens imiteren. Dit verklaart wat

¹⁰⁷ Letwin, "Romantic Love and Christianity," 131-132.

¹⁰⁸ Letwin, "Romantic Love and Christianity," 138.

¹⁰⁹ Letwin, "Romantic Love and Christianity," 137-138.

¹¹⁰ Letwin, "Romantic Love and Christianity," 138.

Williams bedoelt wanneer hij het heeft over de tien geboden¹¹¹, die immers de wil van God weergeven. Het anders-zijn van de ander neemt Williams heel hoog op. Jezelf daarin misleiden of zozeer verlangen naar de partner dat je haar wil toe-eigenen, is een overtreding van meerdere geboden. Het gaat om het liefhebben om wie de persoon zelf is en niet om de persoon als manifestatie van een universeel idee.

Om te kunnen beoordelen of Williams zich niet alsnog schuldig maakt aan een onchristelijk soort rationalisme, is het goed om hier nog een element te verduidelijken. Moet de geliefde bij Williams zijn eigen gebrek corrigeren door middel van de relatie met zijn geliefde? Ook al spreekt Williams ook over het overwinnen van een gebrek in de liefdesrelatie, hij doet dat op een andere manier dan denkers in de 'oude' Platoons-Aristotelische denkstroming. Hij gaat ervan uit dat de mens sinds de zondeval een gebroken zienswijze heeft op het goede van de schepping, op elkaar en op de goede God. De mens is dus voornamelijk gebrekkig in haar zienswijze en die zienswijze kan helen in een context van romantische liefde. Bij Williams zit aardse materie niet in de weg van het herstellen van het beeld, het lichamelijke speelt namelijk een grote rol in het hele proces. Williams geeft aan dat Christus met zijn kruisiging zich ultiem met de mensheid verbond en dat de geliefden in de seksuele gemeenschap net zo'n ultieme intimiteit ervaren. Zonder lichaam is er immers geen seksuele gemeenschap, het lichaam is voor Williams juist een legitiem middel in de verbinding van de geliefden. Dat is een heel duidelijk romantisch kenmerk en onderscheidt hem tegelijk van Platoons-Aristotelische of Scholastische denkers. Wat Williams' romantische theologie nog meer onderscheidt van deze denkers is dat zijn verbeeldingskracht realistisch is, in tegenstelling tot de romantische illusies van Stendhal. Stendhals geliefden willen hun heerlijke illusies steeds in stand blijven houden, maar de geliefden bij Williams maken ook nare dingen mee. Zoals Christus ook moest lijden, moeten de geliefden ook moeilijke fases meemaken in hun huwelijk. Dat is goed en dat hoort erbij. Binnen de huwelijkse liefde kan de mens ook groeien in heiligheid, onder andere doordat de partners bij elkaar leren trouw te blijven en samen Christus te dienen. Williams erkent dat er andere manieren zijn om tot het herstelde beeld te komen, dus het huwelijk is daarvoor niet noodzakelijk. Het huwelijk is wel een van de

¹¹¹ Zie p21 (2.2. Williams' romantisch ideaal).

meest geschikte contexten, omdat dat het hele leven voortduurt en de partners zo veel tijd en mogelijkheid hebben om te groeien. Onder het romantisch ideaal dat op het Platoons-Aristotelisch denken is gebaseerd kunnen we Williams' dus niet rekenen.

2.4.3. Aanvullingen

Timothy Jones schrijft over de Anglicaanse priester, historicus en theoloog D.S. Bailey die Williams' ideaal aan kan vullen. Bailey was in zijn tijd een progressief denker als het gaat om het huwelijk.¹¹² Om Baileys bijdrage goed te kunnen plaatsen, herhaal ik eerst kort Williams' visie op seks. Williams meent dat de geslachtsgemeenschap de geliefden verbindt.¹¹³ Het liefst willen de geliefden in *the heat of the moment* nooit meer loskomen van elkaar. Toch is het noodzakelijk dat ze dat wel doen. De ervaring voorziet hen wel van nieuwe kracht voor hun huwelijk. Dat Williams dit niet puur ziet als een lichamelijke zaak, is duidelijk. Hij legt een verbinding tussen de innige verbinding van Christus met de mensheid in de kruisiging en de geslachtsgemeenschap. Bailey vult Williams' visie aan met zijn kijk op de mystieke eenwording die plaatsvindt in de seksuele ontmoeting van de man en de vrouw.¹¹⁴ Hij richtte zich op de theologische notie van het 'één vlees worden' en heeft deze opnieuw doordacht. Voorheen was de één-vlees-wording volgens Jones geen theologisch issue en de seksuele eenheid werd negatief beoordeeld. Bailey liet zich inspireren door zijn tijdgenoot Williams, maar ook door Anglicaanse feministen die dit negatieve, Victoriaanse beeld van seksuele eenheid nuanceerden. Deze feministen omarmden en erkenden het vrouwelijke seksuele genot als een gave van God, een voorproef op de hemelse vreugde.¹¹⁵

Ten eerste nam Bailey afscheid van het idee dat de voortplanting het voornaamste aspect is van de geslachtsgemeenschap. Daarin onderscheidt hij zich van onder andere Augustinus en Thomas van Aquino. "Seks kan de mogelijkheid tot voortplanting wel impliceren, maar het betekent zekerheid van eenheid in 'een vlees'."¹¹⁶ Het verenigende aspect van de

¹¹² Timothy Jones, "Rethinking 'one flesh': D.S. Bailey and the theology of romantic love.", in: red. Ann Brooks, *The Routledge Companion to Romantic Love* (Routledge, 2021), hst. 32, Perlego. Timothy Willem Jones is universitair hoofddocent archeologie en geschiedenis aan La Trobe University, Melbourne.

¹¹³ Williams, "Outlines," 24

¹¹⁴ Jones, "Rethinking 'one flesh'," al. 1.

¹¹⁵ Jones, "Rethinking 'one flesh'," al. 6.

¹¹⁶ Jones, "Rethinking 'one flesh'," al. 15.

gemeenschap is volgens Bailey de voornaamste functie en het doel. Hier zien we al een gelijkenis met Williams, die de seksuele eenheid ook hoog waardeert, nog zonder de mogelijkheid tot voortplanting. Ook neemt Bailey afstand van het gangbare idee dat 'een vlees' betekent dat twee zielen voor eeuwig een worden en daarmee permanent en sacramenteel van aard zijn. In plaats daarvan "effectueert (de geslachtsgemeenschap) een ontologische verandering in de relatie tussen man en vrouw, door ze te verenigen in een unieke, mysterieuze eenheid van 'een vlees'."¹¹⁷ Op deze manier worden beide in de ander verenigd én heel gemaakt. Deze andere vorm van eenwording is ook sacramenteel, maar op een andere manier, namelijk zoals in Efeziërs 5 duidelijk wordt. Man en vrouw zullen één lichaam zijn, zegt Paulus.

Ten tweede beroept Bailey zich op Bubers concept van de Ich/du-relatie en de Ich/es-relaties. De normale manier van ons 'kennen' gebeurt in een 'Ik-het'-relatie, waarbij 'het' onderworpen is aan de kennende 'ik'. Bij de 'Ik-jij'-relatie is het anders. Daar zijn beiden onderworpen aan elkaars kennen. Dit soort kennen is een wederzijdse, gepassioneerde, intieme vorm van kennen. De hoogste uiting hiervan is volgens Bailey de seksuele eenwording. Liefde is de ontologische basis van het huwelijk, door de intieme en 'intersubjectieve' kennis die er bestaat tussen de man en de vrouw.¹¹⁸ Een pure 'Ik-jij'-relatie is tijd- en ruimte-overstijgend dus kan niet continue bestaan en wordt daarom afgewisseld met de 'Ik-het' relatie.¹¹⁹ De seks is een medium om steeds deze 'Ik-jij'-relatie weer te vernieuwen en herhalen. Om de eenheid te behouden, moet deze liefde (waarvan de seks het toppunt is) steeds terugkomen in het huwelijk en in de fase die eraan voorafgaat. Deze hoge waardering van liefde en seks klinkt nu heel logisch, maar voor Baileys tijd was dit opvallend en progressief. Seks is een gave van God, meent Bailey, en daarom is het goed in zichzelf. Net als Williams onderschrijft hij het verbindende van de gemeenschap van de partners, maar erkent hij dat dit niet continu kan bestaan. Er volgt altijd weer een opstanding, waarbij de partners weer loskomen van elkaar. Bailey geeft er alleen meer woorden aan en onderbouwt zijn visie met Bubers theorie van de Ik/jij-relatie. In deze vorm van huwelijksliefde zit een

¹¹⁷ Jones, "Rethinking 'one flesh'," al. 14, 15.

¹¹⁸ Jones, "Rethinking 'one flesh'," al. 14.

¹¹⁹ Jones, "Rethinking 'one flesh'," al. 14.

sterk gelijkwaardig aspect dat niet vanzelfsprekend was. In Coontz' analyse van de huwelijksgeschiedenis werd duidelijk dat de seksuele liefde en het plezier van de vrouw lange tijd ondergeschikt was aan die van de man. Deze seksuele gelijkwaardigheid is een kenmerk van het romantisch huwelijksideaal.

Het sekseverschil van beide huwelijkspartners is integraal aan Baileys romantische huwelijksvisie. De natuur is volgens de natuurwetten onderverdeeld in twee seksen. Man en vrouw hebben de ander nodig om hun mannelijkheid en vrouwelijkheid te begrijpen en dat gebeurt in de geslachtsgemeenschap.¹²⁰ Naar analogie van Ef.5 moet er in het huwelijk een 'vereniging van verschil' zijn. Alleen in het huwelijk kan volgens Bailey de Bijbelse onderschikking van de vrouw aan de man en van beiden aan Christus tot uiting komen. Bij Williams vinden we het noodzakelijke sekseverschil niet met zoveel woorden terug. Impliciet is het wel in zijn romantische theologie terug te vinden. Volgens Higgins gelooft Williams wel dat man en vrouw samen het beeld van God herstellen dat door hun sekseverschil is opgesplitst. Hij gelooft dat seksuele eenwording tussen man en vrouw zo het ene beeld van God herstelt.¹²¹ Williams spreekt in *Outlines of Romantic Theology* telkens alleen over een man en een vrouw. Verder valt van vanwege de Anglicaanse achtergrond van zijn overtuigingen en het ontbreken van een tegengeluid te verwachten dat het huwelijk alleen voor een man een vrouw bestemd is.

2.5. Conclusie

Williams' romantisch ideaal is uitgebreid aan bod gekomen en in een historisch kader gezet. Daaruit werd duidelijk in hoeverre zijn beeld overeenkomt met het historisch beeld van het romantisch ideaal. Na een uitgebreide historische vergelijking heb ik Williams in gesprek gebracht met andere theologische en filosofische auteurs die zich over het romantisch ideaal hebben uitgelaten. Zodoende is er een compleet beeld van het romantisch ideaal ontstaan. Ik wil de uitkomsten hier kort herhalen om zo een antwoord op de subvragen 1 en 2 te formuleren. Vervolgens kan ik hier duidelijk maken hoe Williams het romantisch ideaal een plek geeft in het christelijk huwelijk en daarmee subvraag 3 beantwoorden: Hoe geeft

¹²⁰ Jones, "Rethinking One Flesh," al. 17.

¹²¹ Higgins, "Our Love is God".

Williams in zijn werk *Outlines of Romantic Theology* een plaats aan het romantisch ideaal in het christelijk huwelijk?

2.5.1. Geluk en transcendentie

Williams' romantisch ideaal is gebaseerd op de werkelijkheid van Christus in het leven van de geliefden. Door de niet-overdrachtelijke liefde die de partners voor elkaar voelen, kan hun beeld van de ander, van de schepping en van God herstellen. Als de partners reflecteren, als ze hun verbeeldingskracht gebruiken, kunnen ze zien hoe alle fasen in hun relatie een sterke gelijkenis vertonen met Christus' leven. Dat geldt voor zowel de fijne als de pijnlijke fasen, want alle fasen in Christus leven maken immers deel uit van een heilsplan. Door zich hier bewust van te zijn, ervaren de geliefden hoe God hen als het ware in zijn Liefde betreft. Elementen uit het huwelijk die zo verbonden worden met Christus' leven, kunnen een brug zijn door de tijd. Wie verliefd is, ziet de ander als perfect, maar niet in onrealistische zin. In momenten van verliefdheid wordt de geliefde namelijk gezien zoals hij of zij door God gemaakt is. De geliefden gaan hun relatie aan omdat ze zich daar zelf intens goed bij voelen, maar ze dienen daarmee ook het geluk van hun partner. Ze willen het goede voor elkaar, zoals God het goede wil voor de mens. Hun huwelijk is steeds een middel tot heiliging van beide, ze groeien steeds meer naar God toe doordat hun blik vernieuwd wordt. Coontz formuleerde de romantische liefde als een zoektocht naar persoonlijk geluk. Met Williams zou ik kunnen zeggen dat het huwelijk een middel is tot persoonlijk *spiritueel* geluk, van *beide* partners. Persoonlijk geluk moet bij Williams niet opgevat worden als bevrediging van behoeftes van het ego, maar moet vooral in contrast gezien worden met een motivatie vanuit externe bronnen. De relatie wordt aangegaan omwille van de partners zelf en hun gevoelens en niet omwille van de bredere familie en omringende betrokken instituties.

2.5.2. Gevoelens

De romantische liefde is een vrijwillige relatie tussen man en vrouw, gebaseerd op verliefde gevoelens. De relatie is bij Williams publiek, maar niet omdat het door publieke instanties geïnitieerd of geëist wordt, het is immers gebaseerd op vrijelijk gevoelde liefde. Ook al kunnen de gevoelens heerlijk bedwelmend en verdovend zijn, toch moeten de geliefden hun eigen wil blijven houden. Na de heftige verliefdheid komt een saaie fase, maar hierin kan de diepe liefde groeien. Ook de mindere kanten horen bij de romantische liefde. Het romantisch

koppel doet er goed aan zich te herinneren dat ze samen de liefde van Christus dienen, wanneer hun eigen liefde afbrokkelt. In deze moeilijke tijd zijn ze voor elkaar een middel tot heiliging.

Ervaring is een sleutelwoord in de romantische liefde. Schleiermacher betoogde dat de mens God kan ervaren en niet slechts tot hem kan komen via rationeel denken. Williams onderschrijft dat met zijn romantisch ideaal. Romantische liefde is geen vlucht in fijne gevoelens en geen Idee over 'ware liefde'. Volgens Williams is het de romantische ervaring waarop theologisch wordt gereflecteerd.

2.5.3. Mystieke eenheid

De seksuele liefde is belangrijk in de romantische liefde, het lichamelijke is waardevol. Het is de ultieme verbinding van partners en geeft hen kracht. De seksuele ontmoeting kan niet altijd blijven voortduren, maar wordt afgewisseld met afstand. Eenheid wordt afgewisseld met het zijn van een individu.

De geliefden groeien samen over een bepaald gebrek heen, maar niet in de Platonische zin, alsof ze samen zouden versmelten in één heel wezen. Door hun liefde kunnen ze hun eigen gebrekkige beeld op de schepping herstellen. Naast de regelmatige momenten van scherp zicht op het goede, helpen beide partners elkaar te groeien in heiligheid, met ondersteuning van de kerk. Het is daarbij belangrijk dat je het anders-zijn van de ander waardeert en erkent. De seksuele ontmoeting is daardoor geen eindpunt, alsof beiden dan pas voltooid zijn als mens, maar een plek van ontdekking van de ander. Zo kan het bij Williams zijn dat zowel seksuele ontmoeting als het blijven van een individu gewenst zijn.

Romantische liefde krijgt bij Williams vorm in het huwelijk, als relatie van levenslange trouw. Het verlossende werk dat Christus in twee mensen begonnen is, kan namelijk niet gebroken kan worden. Overspel zou daar dus mee in strijd zijn. Vanwege het vrijwillige karakter van de romantische relatie komt scheiding historisch gezien wel steeds vaker voor, ook al is het niet het ideaal.

Men wil een relatie aangaan op basis van vrijwillig toegekende gevoelens, maar je autonomie verliezen is niet wenselijk. Toch is het juist die autonomie die ervoor zorgt dat er onzekerheid meekomt in de relatie, je kan elkaar immers niet dwingen. Je laten meevoeren door de

verliefde gevoelens en je eigen zeggingskracht verliezen, is niet ideaal. Een focus op de liefde van God kan de angst voor afwijzing wel relativeren.

3. Evaluatie

Het romantisch ideaal zoals dat in de conclusie hiervoor is geformuleerd, vormt de overgang naar dit hoofdstuk. In dit hoofdstuk wil ik evalueren in hoeverre dat romantische ideaal goede theologische papieren heeft. Als ik daarover een oordeel kan geven, weet ik in hoeverre Williams' waardering van het romantisch ideaal voor het huwelijk rechtvaardigt dat dit ideaal een rol speelt in een christelijke visie op het huwelijk. Daarmee is de hoofdvraag van deze scriptie beantwoord. Met dat antwoord kan ik uiteindelijk ook weer een uitspraak doen over de claim van Derks, De Vos en Trom, die menen dat de christelijke huwelijksvisie (onbewust) gebaseerd is op een modern romantisch begrip van het huwelijk en niet op Bijbelse gronden.

Ik zal het romantisch ideaal uit hoofdstuk 2 afmeten aan een representatie van een christelijke huwelijksvisie. Daarvoor heb ik gekozen voor de visie van Tim Keller zoals hij die betoogt in *Het huwelijk. Gods wijsheid over gevende liefde*. Zoals vermeld in de inleiding, functioneert zijn visie voor deze scriptie als een van de hedendaagse, Westerse, gereformeerde visies op het huwelijk. Er zijn meer visies, maar de werken van de Amerikaanse en gereformeerde Keller worden ook in kerkelijk Nederland veel gelezen en velen kunnen zich vinden in zijn opvattingen. Om Williams naast Keller te kunnen leggen, volstaat het niet om een simpele vergelijking te maken tussen *Outlines of Romantic Theology* en *Het huwelijk*. Ik zal eerst de visie van Keller uiteenzetten zodat ik vervolgens kan nagaan of en hoe het romantisch ideaal in die visie terug te vinden is. Vervolgens kan het ook zo zijn dat Keller bepaalde facetten van een visie op liefde bevat die bij Williams en anderen (zie 2.4) niet terugkomen, maar wel relevant zijn in het licht van de evaluatie. Die zal ik daarna uitlichten in 3.3. Als laatste behandel ik in 3.4. diepere verkenning van Gen.2,18-25 dan tot nu toe aan bod is gekomen. Daarmee kan ik de uitkomst van het voorgaande toetsen. Deze verkenning vormt een laatste doorgang tot de uiteindelijke evaluatie. Zo kan ik uiteindelijk het gesprek tussen Williams en Keller concluderen met mijn eigen onderbouwde mening en gevolgtrekkingen.

3.1. Een christelijke huwelijksvisie door Keller

3.1.1. De essentie en het doel

Verbond

Als eerste formuleer ik hier wat de essentie en het doel is van het christelijk huwelijk, op basis van *Het huwelijk*. Het christelijk huwelijk is een verbondsrelatie tussen man en vrouw, in tegenstelling tot een verbruikersrelatie. Bij dat laatste wordt in de partner gezocht naar een vervulling van de eigen behoeften. Het huwelijk is dan primair gericht op het individuele geluk en genot. Het huwelijk is een verbond omdat beide partners zich opofferen voor en zich formeel toewijden aan de relatie, uit liefde.¹²² Het is een liefdevol rechtsverband. Een ander kenmerk is dat het verbond tussen de man en de vrouw wordt gesloten met God.¹²³ Zo kent het verbond een horizontale en een verticale lijn. Paulus bevestigt met Ef.5,31 het verbondsmatige van het huwelijk door te verwijzen naar Genesis 2,24. Het woord voor ‘aankleven’ geeft volgens Keller aan hoe zeer man en vrouw door een verbond aan elkaar verbonden zijn.

Een verbondsrelatie kenmerkt zich dus door een combinatie van liefde en recht. Bij het huwelijk uit zich dat in een wederzijdse verbindende verplichting om beide partners tot hun recht te laten komen. Juist de juridische kant van het huwelijk draagt bij aan het floreren van de seksuele intimiteit.¹²⁴ Met elkaar trouwen is namelijk een radicale liefdesdaad, die juist laat zien hoe ver de partner voor de ander gaat. Daardoor biedt het, anders dan bijvoorbeeld bij samenwoners, een veilige emotionele ruimte. Samenwoners moeten zich telkens blijven bewijzen, omdat er geen formele, juridische afspraak is die hen bindt. In een huwelijk krijgt “je hartstocht (...) de ruimte om te groeien in de breedte en de diepte, doordat wij de zekerheid krijgen die nodig is om ons hart te openen en kwetsbaar en eerlijk te spreken zonder bang te zijn dat onze partner zomaar wegloopt.”¹²⁵ Keller verwijst naar teksten zoals Hoogl.8,6-7 die onderstrepen hoezeer echte liefde naar vastigheid verlangt.

¹²² Keller, *Het huwelijk*, 82, 85-86.

¹²³ Keller, *Het huwelijk*, 87.

¹²⁴ Keller, *Het huwelijk*, 90.

¹²⁵ Keller, *Het huwelijk*, 94-95.

Het verbond is tegelijk een relatievorm die zekerheid geeft voor een onbekende toekomst. Om trouw aan elkaar te kunnen blijven, welke omstandigheden er ook komen, is meer nodig dan genegenheid en een voornemen. Het huwelijk is namelijk niet alleen maar mooi en fijn, het is een moeilijke ervaring. Welke rol het doen van beloften daarin speelt, komt later aan bod.

Een heilzame vriendschap

Waartoe leidt alle moeite die mensen nemen voor deze verbondsrelatie? Het christelijk huwelijk heeft een aantal heilzame doelen. Als eerste is het huwelijk een middel om de eenzaamheid van de mens op te heffen, zoals duidelijk wordt in Genesis 2. Daar geeft de mens aan dat hij naast de verticale band met God ook een horizontale relatie nodig heeft. God voorziet Adam van een ‘ezer, een helper-metgezel die bij hem past en tegelijk een vriendin is (Gen.2,18).¹²⁶ Wat het huwelijk onderscheidt van andere vriendschappen is dat het een combinatie is van een natuurlijke vriendschap en een christelijke vriendschap en dat de romantische liefde de band tussen de twee vriendschappen versterkt.¹²⁷ De romantische liefde is een hulpmiddel, maar vormt nooit de basis van de relatie. Natuurlijke vriendschap betekent dat je in dezelfde dingen interesse en inspiratie vindt, je kijkt uit naar hetzelfde ding, in plaats van alleen naar elkaar. Christelijke vriendschap betekent dat je samen onderweg bent naar dezelfde bestemming (nl. het koninkrijk van God) en elkaar onderweg helpt bij de gevaren en uitdagingen. Zo kan er een diepe eenheid groeien.¹²⁸ In de Bijbel hoort romantiek ook bij het huwelijk, maar vriendschap krijgt de nadruk.¹²⁹

Over wat liefde precies inhoudt, is Keller niet heel duidelijk. Het is in elk geval een combinatie van (seksuele) genegenheid, vriendschap en dienstbaarheid. Door de kracht van de liefde wordt je hart vernieuwd.¹³⁰ De liefde is verder gelijkvormig aan de liefde die wordt beschreven in Ef.5,26-27.¹³¹ Het gaat daar over de huwelijkse liefde tussen man en vrouw,

¹²⁶ Keller *Het huwelijk*, 118-119.

¹²⁷ Keller, *Het huwelijk*, 124.

¹²⁸ Keller, *Het huwelijk*, 119-128.

¹²⁹ Keller, *Het huwelijk*, 125.

¹³⁰ Keller, *Het huwelijk*, 168-185.

¹³¹ Keller, *Het huwelijk*, 126-127.

maar omdat zij zich spiegelen aan Christus' liefde, mag dit ook als een algemener liefdesbegrip gelden. Het huwelijk is volgens Keller wel de meest geschikte context voor die liefde. De genegenheid, vriendschap en dienstbaarheid zijn geen gevolgen van pure spontane gevoelens, maar worden opgebouwd en versterkt door intentionele daden en beloften. Daden van liefde veroorzaken gevoelens van liefde.

Jezus Christus is met zijn opofferende liefde het voorbeeld van de vriend die partners voor elkaar zijn. De liefde die Christus heeft voor zijn kerk is een opofferende liefde, om haar te heiligen, om haar bij zich te nemen en om haar heilig en zuiver te maken (Ef.5,26-27). Christus zal dit hele proces van heiliging voltooien.¹³² Op deze manier is het huwelijk een weerspiegeling van de relatie tussen Christus en de kerk. Christus gaf zichzelf immers aan het kruis, niet omdat wij perfect bij hem passen, maar omdat hij het wilde en ervoor koos om ons lief te hebben. De partners leren elkaar in het huwelijk te zien als de persoon die God aan het herscheppen is. Partners helpen elkaar in hun vriendschap om in de toekomst vol luister te worden. Verliefdheid is de fase waarin de partners duidelijk een glimp opvangen van de persoon die God aan het scheppen is. Een doel als dit maakt het huwelijk veel steviger dan een relatie waar men op zoek is naar iemand die meteen al 'perfect past' of makkelijk in je leven 'in te voegen is'. Het is namelijk een illusie om te denken dat jij en je partner als twee puzzelstukjes zullen zijn en je zal er al gauw achter komen dat je partner anders is dan je dacht. Het huwelijk is namelijk zo intiem dat je je niet anders kan voordoen dan je bent. Je leert elkaar steeds beter kennen, inclusief alle eigenaardigheden, mankementen, vooroordelen en bagage uit het verleden.¹³³ Ga je samen op weg om elkaar te helpen te worden wie God aan het herscheppen is, dan weet je zeker dat je niet zoekt naar *jouw* puzzelstukje, dat bij *jou* past. In plaats daarvan wordt stap voor stap het hele plaatje duidelijk van de eigen puzzel die de ander is. Om daaraan bij te dragen, zet je je het hele huwelijk lang in.

Verder zijn seksuele aantrekkingskracht en financiële stabiliteit, sterk moderne motieven voor het zoeken van een partner, niet zo duurzaam als bijvoorbeeld een gemeenschappelijke

¹³² Keller, *Het huwelijk*, 125-126.

¹³³ Keller, *Het huwelijk*, 147-150.

levensvisie. Trouwen voor de seks en aantrekkingskracht of het geld kan kortdurende eenheid geven, maar je bent niet samen ergens naar op weg.¹³⁴ Het maakt ook dat je buiten je huwelijk andere vervulling nodig hebt, wat er uiteindelijk voor zal zorgen dat je partner niet meer de hoogste prioriteit heeft in je leven. Het vriendschapskarakter van het huwelijk waarborgt dat het de belangrijkste en gelukkigste relatie van je leven blijft.¹³⁵ Het krijgt zelfs prioriteit boven de ouder-kind relatie. Paulus zegt immers in Ef.5 dat een man zijn vader en moeder verlaat en zich hecht aan zijn vrouw.

Voortplanting

Tot slot is het huwelijk ook bedoeld om een stabiele menselijke gemeenschap te vormen voor de kinderen die eruit voortkomen.¹³⁶ In eerste instantie zijn er een man en een vrouw nodig om op natuurlijke wijze een kind te kunnen verwekken. De twee seksen zijn in die zin biologisch complementair dat er uit hen beide een kind kan voortkomen. Dit sekseverschil is de essentie van onze menselijkheid, omdat God ons naar zijn evenbeeld schiep, *mannelijk* en *vrouwelijk*. Man en vrouw zijn op gelijke wijze evenbeeld van God.¹³⁷ Het eerste mensenpaar kreeg van God ook de opdracht om vruchtbaar te zijn en de aarde te bevolken, als weerspiegeling van Gods creativiteit. Eva kan niet in haar eentje kinderen krijgen en Adam evenmin. Beide zijn ze aan elkaar gegeven in complementaire gelijkwaardigheid, ze hebben elkaar nodig om Gods opdracht uit te voeren.¹³⁸

Bij de zondeval is de gegeven eenheid tussen man en vrouw verschrikkelijk beschadigd, ze gingen zich voor elkaar schamen en elkaar de schuld geven. Het huwelijk is nodig om die eenheid tussen man en vrouw te herstellen. Op dit herstel van de kloof tussen beide seksen kom ik later nog terug. Er is verder veel bewijs voor het feit dat de aanwezigheid van huwelijken in de samenleving ook daadwerkelijk een positieve invloed heeft op het leven van kinderen.¹³⁹ Dat is ook niet gek, want als Kellers idealen werkelijkheid worden, dan helpen

¹³⁴ Keller, *Het huwelijk*, 128.

¹³⁵ Keller, *Het huwelijk*, 135.

¹³⁶ Keller, *Het huwelijk*, 15.

¹³⁷ Keller, *Het huwelijk*, 188-189.

¹³⁸ Keller, *Het huwelijk*, 189-190.

¹³⁹ Keller, *Het huwelijk*, 44.

partners elkaar in het genezen van hun egoïsme, dat komt de zorg voor een kind hoe dan ook ten goede.

Het christelijk huwelijk is dus een weerspiegeling van de verbondsrelatie tussen Christus en zijn kerk, waarin Christus zich uit liefde geeft om de mens met zijn Vader te verzoenen. Partners zijn samen onderweg om degene te worden die God aan het scheppen is en helpen elkaar met alle blokkades en moeilijkheden die ze onderweg tegenkomen. Dat kunnen ze dankzij de kracht van de Geest. Het huwelijk is de meest geschikte relatie voor het verwekken en opvoeden van kinderen.

3.1.2. Dienen in plaats van gediend worden

De huwelijkspartners zijn complementair en gelijkwaardig. Ze worden zelfs elkaars ‘tegenover’ genoemd. Voor de zondeval waren ze als twee puzzelstukjes die bij elkaar passen, maar na de zondeval is de verhouding verbroken. Om die eenheid die ze hadden weer terug te vinden, moet er heel veel overwonnen worden. Daarom is het goed om niet alleen duidelijk weer te geven *wat* het huwelijk is (een verbondsrelatie), maar ook *hoe* je het doet. Keller illustreert dat met zijn nuchtere kijk op hedendaagse relaties. Hij is kritisch op het moderne concept van de ‘perfecte partner’. Iemand die je zonder al te veel moeite in je leven kan voegen, zonder dat jij er veel voor hoeft te veranderen. Dat bestaat niet, zegt hij. Doordat het huwelijk de meest intieme relatie is die er bestaat, ga je elkaar heel goed leren kennen. Al snel zal je erachter komen dat de ander niet is zoals jij had gedacht, bovendien verander je allebei gedurende je leven samen.¹⁴⁰ De enige manier om er mee om te gaan dat je niet als puzzelstukjes in elkaar past, is de weg bewandelen van wederzijdse dienstbaarheid. Daarin nemen we een voorbeeld aan Christus, die kwam immers ook om de mens te dienen.¹⁴¹ In lijn met Christus’ leven roept Paulus in Ef.5,21 man en vrouw op elkaars gezag te aanvaarden en elkaar te dienen. Elkaars gezag erkennen betekent dat je vrijwillig moet afzien van je onafhankelijkheid. Je dient elkaar en stelt de behoeften van de ander boven die van jezelf. Achter dit appel van Paulus zit een radicale visie van gelijkheid tussen man en vrouw, zeker voor de context van toen. De vrouw moet namelijk dienstbaar zijn aan haar man, maar de

¹⁴⁰ Keller, *Het huwelijk*, 148-149.

¹⁴¹ Keller, *Het huwelijk*, 154-156.

man moet zijn vrouw liefhebben zoals Christus de kerk liefheeft en zich voor haar heeft prijsgegeven. Van de man wordt zo nóg duidelijker dan van de vrouw gevraagd om af te zien van eigenbelang.¹⁴² Om te voorkomen dat er zo een uitleg van deze rolverdeling ontstaat die machtsmisbruik rechtvaardigt, benadrukt Keller dat de rolverdeling gelijkvormig is aan die van de Zoon en de Vader. Er is tussen de Vader en de Zoon geen ongelijkheid in vaardigheid of waardigheid, maar ze schenken elkaar hun ondergeschikt-zijn en hoofd-zijn.¹⁴³

Dat het in de huwelijkse liefde niet moet gaan om eigenbelang, wordt ook duidelijk in 1Kor13,4: "(...) De liefde kent geen (...) zelfgenoegzaamheid".¹⁴⁴ Ook 2Kor.5,14-15 maakt dat duidelijk. Christus is gestorven opdat de levenden niet langer voor zichzelf zouden leven.¹⁴⁵ In plaats daarvan brengt het zoeken van geluk voor de ander jou ook geluk.¹⁴⁶ De kern van de zonde is egocentrisme en de weg van nieuw leven is daarom dienstbaarheid aan elkaar. Je bent zelf de enige die je eigen egocentrisme kan veranderen, het eigenbelang van de ander kan je niet veranderen. Daarom moet je jezelf als het ware opgeven aan de ander. Hier bieden andere verzen uit Ef.5 een handreiking. De kracht die je nodig hebt voor zulke vergaande dienstbaarheid ontleen je namelijk aan de heilige Geest: "laat de Geest u vullen en zing met elkaar psalmen, hymnen en liederen die de Geest u ingeeft (vv18b-19)". We zijn gebroken mensen en daarom is het een hele klus om zo op de ander gericht te zijn. Dat kan alleen als je zelf al vervuld bent van Gods liefde en bevrijd bent door de Geest. Alleen dan heb je genoeg bevestiging en vervulling om royaal aan de ander te kunnen geven. Het voorkomt dat je alle voldoening van je partner verwacht, die zelf ook worstelt met egoïsme en andere menselijke beperkingen.¹⁴⁷ Zo kan de uitvoering van de twee belangrijkste geboden samengaan: heb God lief boven alles en je naaste als jezelf.

Het is nu duidelijk wat voor houding het huwelijk nodig heeft van beide partners, namelijk een houding van dienstbaarheid. Bij die dienstbaarheid gaat het er niet om dat je jezelf opoffert om maar alle verlangens en wensen van je partner te vervullen. In plaats daarvan

¹⁴² Keller, *Het huwelijk*, 53.

¹⁴³ Keller, *Het huwelijk*, 193.

¹⁴⁴ Keller, *Het huwelijk*, 58.

¹⁴⁵ Keller, *Het huwelijk*, 68.

¹⁴⁶ Keller, *Het huwelijk*, 61, 69.

¹⁴⁷ Keller, *Het huwelijk*, 58-59.

gaat het erom hoe je samen onderweg bent naar je bestemming, dat je niet vooral je eigen behoeften wil bevredigen. Dat uit zich in een toewijding aan de ander waarbij je elkaar in liefde en genade de waarheid vertelt met als doel te groeien in heiligheid.

Waarheid is de eerste van de drie dingen die je volgens Keller nodig hebt om samen te groeien richting die nieuwe schepping. Het huwelijk is de meest intieme relatie dus je moet alles onder ogen zien van de ander. Bovendien moet je ook alles onder ogen zien van jezelf, want van je partner neem je kritiek het snelst aan. Dat is confronterend en pijnlijk. Jouw gebreken hebben nog het meest een weerslag op je partner en degene die jij het meest liefhebt, kan jou het meeste pijn doen.¹⁴⁸ Hierbij is het perspectief van herschepping van groot belang, omdat je daardoor weet dat pijnlijke situaties niet permanent zijn en je samen groeit. Het huwelijk is op deze manier een middel tot karaktervorming.¹⁴⁹ Je kijkt samen uit naar ‘de toekomstige versie van degene met wie je al getrouwd bent.’¹⁵⁰ Naast de kracht van de waarheid, heb je de kracht van de liefde nodig. Door de intimiteit is naast kritiek ook de positieve waardering van de ander heel geloofwaardig en die kan helend zijn. Tegelijk zijn liefdestalen per persoon verschillend. In lijn van het dienstbaar liefhebben doe je er dus goed aan om de ander te dienen in zijn of haar voorkeurstaal, zodat de boodschap zo goed mogelijk aankomt. Ook dat weerspiegelt de stijl van God, die naar ons toekwam op een manier die voor ons begrijpelijk was en die we kunnen waarderen, namelijk in de Mensenzoon Jezus.¹⁵¹ Als laatste is de kracht van genade nodig. Zonder de genade kunnen waarheid en liefde samen destructief zijn in plaats van helend. Alleen met genade kan je boos zijn op de ander zonder wraak te nemen, vergeving schenken nadat je je partner de waarheid hebt gezegd. Hier is opnieuw de vervulling van de Geest van groot belang. Als we uit Gods genade putten, staat ons verlangen naar erkenning ons niet in de weg in deze dynamiek van waarheid, liefde en genade.¹⁵²

¹⁴⁸ Keller, *Het huwelijk*, 148.

¹⁴⁹ Keller, *Het huwelijk*, 32.

¹⁵⁰ Keller, *Het huwelijk*, 155.

¹⁵¹ Keller, *Het huwelijk*, 166.

¹⁵² Keller, *Het huwelijk*, 180-181.

3.1.3. De rol van de belofte

Keller tekent de moderne verbruikersrelatie als een vrijblijvend contract, dat altijd moet rekenen met de onzekerheid van het verlaten worden. Doordat er geen permanente trouwbeloften zijn uitgesproken, moeten partners zich steeds blijven bewijzen aan elkaar. Er ligt ook een grote druk op het ‘aan’-blijven van de verliefde gevoelens en de aantrekkingskracht. Het christelijk huwelijk daarentegen is een relatie die in stand wordt gehouden door beloften, voornamelijk de belofte van eeuwigdurende trouw, die allerlei andere (toekomstige) beloften insluit. Daardoor is het huwelijk een veilige ruimte om je ware ik te kunnen tonen aan de ander. De huwelijksbelofte is geen uitdrukking van liefde op het moment, dat is grillig. Het is een belofte voor liefde in de toekomst, want je belooft om er voor de ander te zijn in de toekomst. Juist omdat er een onvoorspelbare toekomst komt, bind je je.¹⁵³ Door de stabiliteit van het huwelijk kunnen de gevoelens van liefde zich verdiepen. Je kan dus je ware ik laten zien, maar tegelijk helpen de beloftes jou ook trouw te zijn aan jezelf. Doordat je jezelf ergens aan houdt, ben je geen speelbal van je gevoelens, die komen en gaan. Je wordt niet heen en weer geslingerd door de omstandigheden in je leven.¹⁵⁴ Dit zorgt voor een gezonde afhankelijkheid terwijl je individualiteit bewaard blijft. Je belooft jezelf dingen om tot je doel te komen en dat is enorm vormend voor je identiteit.

Een keuze of een gevoel?

Ondanks de moderne opvatting dat liefde volgt op gevoel, hoeft het niet slecht te zijn om liefde te geven terwijl je die gevoelens niet sterk ervaart. Juist door het te geven en dingen voor de ander te doen, volgt het gevoel. De overtuiging die liefdesgevoelens kunnen geven, helpt wel, maar is geen voorwaarde in het christelijk huwelijk.¹⁵⁵ Omdat het om een verbond gaat, heb je hoop wanneer de liefde lijkt te verdampen. Dan herinner je je de belofte van liefde in de toekomst en ga je liefde doen, ook al ontbreekt het gevoel. Uiteindelijk zal de liefde zich

¹⁵³ Keller, *Het huwelijk*, 97-102.

¹⁵⁴ Keller, *Het huwelijk*, 97.

¹⁵⁵ Keller, *Het huwelijk*, 104-105.

hierdoor juist verdiepen.¹⁵⁶ Zo kan je ook in je seksuele relatie elkaar dienen, door de ander genot te schenken wanneer je zelf niet per se opgewonden bent of er niet veel zin in hebt.¹⁵⁷

3.1.4. Romantiek en erotiek

Met bovenstaande alinea is nog niet alles gezegd over de rol van erotiek en romantiek in het christelijk huwelijk. Beide vormen niet het fundament van het christelijke verbondshuwelijk, maar Keller kent ze wel een belangrijke plek toe. Ten eerste is de verliefdheid die ontstaat in een romantische relatie dienstbaar aan de heiliging van beide liefdespartners. Verliefdheid is “een glimp opvangen van de persoon die God aan het scheppen is”¹⁵⁸. Aan dat herscheppen van de ander wil je graag meewerken als je verliefd bent!¹⁵⁹ Partners doen er goed aan zichzelf daaraan te herinneren, dat ze samen onderweg zijn naar een nieuw leven. Ten tweede voert de Bijbel ook goede argumenten aan om aantrekkingskracht wel een rol te laten spelen in de keuze van je huwelijkspartner. Paulus bedoelt zijn oproep in 1Kor.7,9 niet in negatieve zin, maar moedigt mensen die enorm naar elkaar verlangen juist aan om te trouwen.¹⁶⁰ Juist dan kunnen ook de seksuele menselijke verlangens *binnen* het huwelijk vervuld worden.¹⁶¹ Dat is precies waar seks volgens de Bijbel thuishoort (cf. 1Kor.7,3-5). Seksuele verlangens hebben overigens geen kaderloze vrijheid nodig, maar juist sturing. Dat is niet omdat het van een lagere, ‘vleselijke’ orde zou zijn, want het is in principe goed. Het heeft sturing nodig omdat onze goede hartstochten en verlangens vervormd zijn geraakt door de zonde. Om te voorkomen dat we seks voor onszelf gebruiken, en onszelf in plaats daarvan helemaal geven aan de ander, zijn er Bijbelse regels.¹⁶² Dat seks goed is, wordt verder in Hooglied, Spreuken en Deuteronomium onomwonden onderstreept (Hoogl.; Spr.5,19; Deut.24,5).¹⁶³ Ten derde speelt de erotische connectie in het huwelijk een rol bij de eenwording van beide partners. Man en vrouw worden in hun seksuele ontmoeting ‘een

¹⁵⁶ Keller, *Het huwelijk*, 108-112.

¹⁵⁷ Keller, *Het huwelijk*, 259-260.

¹⁵⁸ Keller, *Het huwelijk*, 129.

¹⁵⁹ Keller, *Het huwelijk*, 128-129.

¹⁶⁰ Keller, *Het huwelijk*, 234.

¹⁶¹ Keller, *Het huwelijk*, 234.

¹⁶² Keller, *Het huwelijk*, 243-245.

¹⁶³ Keller, *Het huwelijk*, 245-246.

vlees' wanneer ze zich aan elkaar binden als in een verbondssluiting (Gen.2,24; Ef.5).¹⁶⁴ Ze worden één in totale zin, één persoon.¹⁶⁵ Daarom roept de Bijbel op om jezelf niet seksueel te geven als je niet ook in alle andere opzichten één wordt. Het moet om een totaalrelatie gaan.¹⁶⁶ Tegelijk is seks in zo'n totaalrelatie ook een soort verbondsvernieuwer. De huwelijksband en -beloften moeten zo nu en dan weer opnieuw herinnerd en aangewakkerd worden. Omdat het een kwetsbaar iets is om jezelf zo helemaal te geven, verdient de seks uiterste zorgvuldigheid en moet het binnen deze veilige band plaatsvinden.¹⁶⁷ Ten vierde werkt seks als een soort thermostaat van de relatie. Als er problemen of moeilijkheden zijn, gaan partners dat geheid merken in hun seksuele contact. Je geeft jezelf daarin zo bloot dat het niet ongemerkt kan blijven als er iets mis is. Andersom is het ook waar: als je steeds blijft werken aan je seksleven, zal dat ook helpen om in liefde door de moeilijkheden heen te komen.¹⁶⁸ Als laatste is hier opnieuw weer sprake van een weerspiegeling van Gods karakter. In de bewondering en verrukking van seks zien we iets terug van het patroon van de wederzijdse aanbidding en verheerlijking van Vader, Zoon en Geest.¹⁶⁹ Man en vrouw weerspiegelen de "vreugdevolle zelfovergave en het geluk van de liefde in het innerlijk bestaan van de drie-enige God". Keller verwijst naar Rom.7,1-4, om te onderstrepen dat de seks in het huwelijk vooruitwijst naar de volmaakte toekomst in Christus.¹⁷⁰ Weten dat deze toekomst in het verschiet ligt, helpt ons om het seksuele verlangen tegelijk te relativeren. Seks zal nooit voor de complete erkenning kunnen zorgen die Christus ons zal geven.¹⁷¹

Aantrekkingskracht in context

Aantrekkingskracht gaat voor christelijke partners niet alleen over seksuele of romantische aantrekkingskracht. Het gaat er ook om of je je aangetrokken voelt tot het karakter van de ander (Cf. 3.1.1., "Een heilzame vriendschap"). Anders is het gauw voorbij wanneer de seksuele aantrekkingskracht vermindert. Het gaat hier bovendien om een match die meer

¹⁶⁴ Keller, *Het huwelijk*, 246-247.

¹⁶⁵ Keller, *Het huwelijk*, 249.

¹⁶⁶ Keller, *Het huwelijk*, 247.

¹⁶⁷ Keller, *Het huwelijk*, 248.

¹⁶⁸ Keller, *Het huwelijk*, 261.

¹⁶⁹ Keller, *Het huwelijk*, 261.

¹⁷⁰ Keller, *Het huwelijk*, 262.

¹⁷¹ Keller, *Het huwelijk*, 252.

omvat dan het seksuele en lichamelijke en in privé plaatsvindt en daardoor kan de omgeving hier ook een sturende rol in krijgen. Door de ander ook in andere omgevingen en gelegenheden te ontmoeten en dingen samen te doen, krijg je een breed beeld van iemands karakter en levensindeling.¹⁷² Daarnaast is het belangrijk om de omgeving ook inspraak te geven in je keuze om te trouwen. Het is zo'n belangrijke keuze en heeft tegelijk invloed op de hele omringende gemeenschap, dat het dwaas zou zijn om er geen andere getrouwde en wijze mensen bij te betrekken.¹⁷³ Het huwelijk is een onderdeel van de gezamenlijke christelijke gastvrijheid en moet daarom ook betrokken zijn op alleenstaanden en andere huwelijken en vice versa (1Petr.4,9; Rom.12,10).¹⁷⁴

3.2. Het romantisch ideaal en het christelijk huwelijk

De kernelementen van Kellers opvatting als representatie van een christelijke huwelijksvisie zijn nu uiteengezet. Nu is het mogelijk om het romantisch ideaal zoals in de conclusie van H2 (2.3.3.) naast deze visie te leggen. Het blijkt dat een aantal elementen van dat romantisch ideaal overeenstemt met delen van Kellers visie.

3.2.1. Heiliging

Ten eerste resoneert Williams' beeld van het geheelde zicht met het element van de heilzame vriendschap. De liefde die de partners voelen, maakt dat ze elkaar zien in een ander licht. Door de verliefdheid en de liefde zien ze de ander als het ware in een verheerlijkte staat. Dat gebeurt in een ervaring van een soort tijdelijk visioen, waarin je een helder beeld krijgt op de ander. Williams omschrijft het als een herstel van het oorspronkelijke beeld: je ziet de ander zoals die daadwerkelijk is, zoals God diegene gemaakt heeft. Bij Keller is het meer een voorproef op de toekomst: je ziet de ander zoals God diegene aan het herscheppen is. Verliefdheid opent de blik naar dat toekomstbeeld en maakt dat je enthousiasme krijgt om trouw te blijven aan de ander en mee te werken aan die herschepping. Het huwelijk speelt daarmee voor beiden een rol in het overwinnen van de kloof die ontstond na de zondeval.

¹⁷² Keller, *Het huwelijk*, 237-238.

¹⁷³ Keller, *Het huwelijk*, 241.

¹⁷⁴ Keller, *Het huwelijk*, 241.

Het is een van de middelen in de verlossing van onze zonden, want door het huwelijk werkt God aan het helen en de heiliging van de mens. Partners veranderen onder de liefdevolle blik van de ander en helpen elkaar te worden wie God aan het scheppen is. Ook wanneer de intense liefdesgevoelens wijken of fluctueren, blijven partners trouw aan elkaars heiliging. Keller onderbouwt dat met Ef.5, waar partners zich in een verbond aan elkaar binden, uit ontzag voor God. Bij Williams is het nog meer dan een weerspiegeling, het is een sacramenteel gebeuren. Evenementen uit Christus' leven worden in de fasen van het huwelijk als het ware herhaald, zowel in de fasen van intense verliefdheid als in de fasen van pijn en lijden. Niet alle momenten in Christus' leven waren vreugdevol, maar ze waren wel allemaal onderdeel van de weg naar verlossing. In zware tijden kunnen de partners zich aan elkaar schaven door hun trouwe toewijding. Het huwelijk is van zeer grote betekenis en je kan je afvragen of het op deze manier niet als een derde protestants sacrament gezien mag worden. Williams' visie zou daar niet mee strijden en Kellers visie evenmin, ware het niet dat Keller met zijn formulering toch probeert te relativiseren. Het huwelijk is volgens hem inderdaad door God ingesteld voor het welzijn van de wereld, het is een tegengif voor het egoïsme dat door de eerste mensen in iedereen aanwezig is. Toch is het "maar" een *weerspiegeling* van Gods reddende liefde voor ons in Christus. Dat klinkt wat lichter dan wanneer het een direct ingrijpen van God was geweest in het leven van de mens. Het romantisch ideaal van Williams is daardoor meer sacramenteel van aard dan Kellers huwelijksvisie.

Beiden zijn het eens: partners trouwen allereerst met elkaar om samen te groeien richting de toekomst die God aan hen en in hen aan het scheppen is. Ze trouwen niet om de blijdschap van hun ouders of kerk of het praktisch voordeel van hun vereniging. Hun geluk gaat wel samen met het dienen van een hoger doel. Bij Williams dienen de partners Christus en bij Keller dienen de partners elkaar, maar hun inspanningen hebben ook een positieve invloed op de kloof die is ontstaan tussen mannen en vrouwen. In het dienen van de Liefde is bij Williams ook veel persoonlijk geluk te vinden, vanwege zijn hoge waardering van de verliefde gevoelens. De partners groeien door hun liefde steeds meer naar God toe. Ze leren zien hoe hij de wereld ziet en bedoelt en ze weerspiegelen met hun relatie allerlei eigenschappen van God en herhalen evenementen uit Christus' leven. Williams maakt geluk realistischer zonder het te minimaliseren. Juist vanwege de transcendente element.

Zo zijn de partners dus niet gericht op hun eigen geluk. Als de verliefdheid die hen vervult van vreugde en hun ego bevestigt er even niet is, dan blijven ze de ander dienen met daden van liefde. Keller motiveert het element van blijvende dienstbaarheid met het doel van het overbruggen van de kloof tussen man en vrouw. Daarnaast is het een weerspiegeling van de aard van het wederzijds dienen in de Triniteit. Williams motiveert de blijvende dienstbaarheid met de evenementen van Christus' dienende leven, die terug te zien zijn in het huwelijk van de partners. Niet elk moment in Christus' leven was vreugdevol, maar wel goed en onderdeel van het grotere plan. Als de verliefdheid er even niet is, dienen partners Christus door trouw te blijven aan elkaar en zichzelf en elkaar daarin te heiligen.

3.2.2. De belangrijkste relatie

In de beschrijving van het romantisch ideaal werd duidelijk dat de liefdesrelatie van man en vrouw door de eeuwen heen steeds meer prioriteit heeft gekregen. De romantische wending heeft er voor gezorgd dat de liefde tussen man en vrouw bovenaan ons wensenlijstje is komen te staan. Niemand anders heeft iets te zeggen over wie je uitkiest om je leven mee te delen. De prioriteit die het huwelijk heeft gekregen past bij de christelijke huwelijksvisie. Het huwelijk is in Genesis al door God ingesteld en krijgt in de brief aan de Efeziërs opnieuw nadruk. Het is een relatie die belangrijker is dan die met je ouders, dan de relatie met wie dan ook. Op een bepaalde manier is het zelfs belangrijker dan de relatie met je kinderen, omdat de gezinsverhoudingen krom gaan staan wanneer ouders meer op hun kinderen gericht zijn dan op elkaar. Bovendien krijgen de kinderen dan geen goed voorbeeld door de verstoorde liefdesrelatie tussen hun ouders.¹⁷⁵ Bij Keller vormt het element van het verbond een belangrijk argument voor de prioriteit van het huwelijk. Alles moet in dienst staan van dat verbond. Het mag niet zomaar verbroken worden omdat iets anders of iemand anders belangrijker is dan degene met wie je het verbond hebt gesloten, zeker niet omdat God zelf ook betrokken is in dit verbond. Een van de dingen die het christelijk huwelijk daarom zo uniek maakt, is dat het een totaalrelatie is van vriendschap, gedeelde spiritualiteit en seksualiteit. Het vereist volledige toewijding. Als de relatie op minder dan dat gebaseerd is,

¹⁷⁵ Keller, *Het huwelijk*, 138-139.

gaan de partners volgens Keller hun persoonlijke vervulling ook buiten hun huwelijk zoeken en dat zal de relatie uiteindelijk geen goed doen.

Dat het huwelijk de belangrijkste relatie is, zegt dus ook iets over de inzet die verwacht wordt van beide partners. Williams is ook duidelijk als het gaat over hoe ver partners moeten gaan om trouw te blijven. "In the nature of things salvation demands an utter surrender, which is just what the known possibility of divorce prevents and forbids."¹⁷⁶ Ook Williams erkent dat het huwelijk vanwege haar aard vraagt om een volledige toewijding. Dat wordt nog versterkt door het besef dat het huwelijk een verlossingsdaad is van Christus zelf. Je kan het dus niet zelf verbreken. Wanneer de gevoelens van liefde afwezig zijn, moeten partners toch bij elkaar blijven. Verliefdheid komt en gaat immers in vlagen. Nu kan zich een diepere liefde ontwikkelen, in deze moeilijke tijd kunnen partners samen groeien in heiligheid. Keller is in zijn visie op het huwelijk ook duidelijk over de inzet die partners moeten leveren om trouw te blijven. Je doet het niet voor jezelf, maar voor de ander. Je doet zelfs niet alleen voor je partner, maar voor een groter doel. Alleen door dienstbaarheid kan de kloof van egoïsme tussen mannen en vrouwen overbrugd worden. Daarin is een houding van dienstbaarheid niet genoeg, de seksuele band van man en vrouw helpt om het verbond telkens te vernieuwen en om elkaar weer te vinden. Als je je beiden bloot geeft, blijft niks verborgen en moet je dus ook aan de slag met alles waarmee je geconfronteerd wordt.

3.2.3. Verliefdheid

Verliefdheid speelt een rol in de partnerkeuze. Daarin verschillen Kellers visie en Williams visie niet. De verliefdheid wordt door beide omschreven als een soort middel tot het krijgen van visioenen over de ander. Keller noemt het een vooruitblik, Williams een terugblik. Bij Keller heeft het een meer eschatologisch karakter, met een stijgende lijn. Geliefden worden door hun gevoelens enthousiast voor het meewerken aan elkaars groei (cf. 3.2.1. 'Heiliging'). De verliefdheid zorgt voor een andere blik op de geliefde, een blik die anderen niet hebben omdat zij niet verliefd zijn. De geliefde grenst dan in de ogen van de verliefde aan perfectie, ware het niet dat dit beeld van openbaring een tijdelijk beeld is. Keller en Williams zijn het

¹⁷⁶ Williams, "Outlines," 47.

eens, dat de relatie wordt gevormd op basis van vrijelijk gevoelde gevoelens van liefde en aantrekking. Tegelijk vereisen die gevoelens op een gegeven moment ook bewuste actie. Ook daarover zijn beide het eens. Williams legt de link met het leven van Christus: in zijn leven waren ook moeilijke fasen. Toch horen die fasen erbij en ze zijn niet slecht. De liefde wordt minder intens en acuut, maar kan zich verdiepen tot een rustiger en bestendiger soort liefde. Constant in deze intense verliefdheid willen blijven is iets voor de valse romanticus, zoals Stendhal. Het gaat immers niet om de verliefdheid, maar om de Liefde, Christus die gestalte krijgt in het huwelijk van twee mensen.¹⁷⁷ Williams zou de geliefden er in moeilijke tijden daarom aan herinneren dat ze samen de liefde van Christus dienen en dat ze zich daarop moeten richten. Dat is een iets andere manier van liefde onderhouden dan Keller beschrijft, maar zowel Keller als Williams leunen in moeilijke tijden op de dienstbaarheid. Bij Keller maakt de wederzijdse dienstbaarheid al vroeg in het huwelijk deel uit van de kernhouding. Zo instrueert Paulus de geliefden en zo kan de kloof van egoïsme tussen man en vrouw helen.

Het belang van ervaring

Ik weid hier nog kort uit over de bijzondere plek van de gevoelservaring in het huwelijk, omdat we eerder zagen dat dat tweehonderd jaar geleden nog niet vanzelfsprekend was. Kellers visie en Williams' ideaal hebben overeenkomsten wat dat betreft, maar ook verschillen. De gevoelservaring mag bij Keller dus een rol spelen in de partnerkeuze, ook al is het niet de basis van de relatie. Het maken van een keuze en het doen van beloftes, gaat volgens hem wel samen met gevoelens, maar het is er niet van afhankelijk. Hij vergelijkt het met Jezus' daad van liefde aan het kruis. Wat Jezus daar deed was niet gebaseerd op fijne en liefdevolle gevoelens, want hij stond doodsangsten uit en leed afschuwelijk. Hij deed dat omdat hij het wilde en omdat hij trouw is. Hij deed het niet "omdat wij zo liefelijk waren, maar om ons liefelijk te maken."¹⁷⁸ Dit is wat de combinatie van toewijding en gevoelens moet weerspiegelen. Het romantisch ideaal is nóg positiever over de verliefde gevoelens dan Keller. Wanneer de partners namelijk theologisch reflecteren op de romantische gevoelens, is het een weg naar meer kennis en wordt Christus werkelijkheid in hun leven. Niet alleen

¹⁷⁷ Reilly, *Romantic Religion*, 172-173.

¹⁷⁸ Keller, *Het huwelijk*, 116.

het reflecteren op de fijne gevoelens brengt hen zo dichtbij God, ook de reflectie op de nare en pijnlijke dingen betreft hen in het leven van Christus. In alle gevallen is de ervaring een brug door tijd en ruimte die de partners met Christus verbindt.¹⁷⁹ Zo overbruggen gevoelens tussen liefdespartners niet alleen een kloof tussen man en vrouw, maar zelfs een kloof tussen God en mens.

3.2.4. Autonomie

Verliefdheid heeft ook te maken met autonomie. Keller waarschuwt voor tegen elkaar uitspelen van plicht en verlangen. “Door je hartstocht kun je een belofte van trouw uitspreken, maar vervolgens zorgt die belofte ervoor dat je hartstocht door de jaren heen rijker en dieper wordt.”¹⁸⁰ In H2 werd duidelijk dat het verlangen naar autonomie (dus niet gebonden zijn aan plichten) onzekerheid in een relatie brengt, je kan de ander immers niet dwingen om jou lief te hebben. De geliefden willen elkaar vrijwillig liefhebben en willen hun autonomie niet verliezen. Williams benadrukt dat het goed is als de geliefden zich niet laten verdoven of bedwelmen door de fijne gevoelens, maar dat ze hun eigen wil moeten houden. Tegelijk is het huwelijk bij Williams ook voor het leven. Deze visie van autonomie en vrijwillige liefde sluit naadloos aan bij Kellers weergave van een christelijke huwelijksvisie. Door de beloften een grote plek te geven in het huwelijk, waarborgt hij een goede combinatie van autonomie en gevoelens van liefde. Degene die de huwelijksbelofte doet aan de ander, blijft daarmee juist trouw aan zichzelf en verliest zijn autonomie niet aan de eeuwig veranderende gevoelens en omstandigheden van het leven. Door iets te beloven, stelt hij zijn eigen autonomie in de toekomst ook zeker, terwijl hij de belofte kon doen door de verlangens en hartstocht die hij op dat moment ervoer. Hij dwingt de ander niet, maar verplicht zichzelf ergens toe. Dit kader van beloften dat de verbondsrelatie kenmerkt, zorgt voor een veilige relatie waarin de intieme gevoelens van de partners juist kunnen floreren.

Als het gaat om de thematiek van het anders-zijn van de liefdespartner, hebben Kellers en Williams’ visie ook overeenkomsten. Het vinden van de partner die past als een puzzelstukje, is een illusie, meent Keller. Je komt er gauw achter dat de partner anders is dan je dacht. Wil

¹⁷⁹ Zie 2.5.1. Geluk en Transcendentie; zie 2.4.2. Verdieping.

¹⁸⁰ Keller, *Het huwelijk*, 102.

je het huwelijk doen floreren, helpt het niet om de ander alsnog te willen omvormen tot het perfecte puzzelstukje.

3.2.5. Seksualiteit

Op een aantal vlakken vindt de romantische huwelijksvisie uit H2 weerklank in Kellers visie op seksualiteit in het huwelijk. Dat is voornamelijk het element van de verbinding door middel van de seksuele ontmoeting. Dat komt in beide visies duidelijk naar voren. Williams verbond de seksuele ontmoeting van man en vrouw met de kruisiging van Christus. Daarover schreef ik eerder dat hij daarmee bedoelt dat Christus zich in de kruisiging ultiem verbindt met de mensheid.¹⁸¹ Ik denk daarbij zelf aan het moment dat Jezus aan het kruis hing en stierf, het moment waarop het voorhangsel in de tempel scheurde en de weg van de mens naar de Vader vrij kwam. Vanaf dat moment is er geen offerdienst of priester meer nodig, naast Jezus en zijn offer. Op deze manier kan de seks tussen man en vrouw verbonden worden met de kruisiging, zoals Williams voorstelt. Het krijgt de betekenis van een ultieme verbinding van de twee partners. Er is geen brug meer te overbruggen, maar ze stellen zich beide ultiem kwetsbaar op en zijn elkaar zo nabij als mogelijk.

Hoe sacramenteel deze inkleuring van Williams ook kan klinken, er lijken wel overeenkomsten te zijn met de gedachte achter Kellers visie op seks als verbindingsdaad. Bij Keller speelt de seks een rol in de eenwording van beide partners. Het worden van een eenheid (d.i. seksueel én op andere vlakken) is een kenmerk van de verbondsrelatie. Tegelijk is de seks binnen die relatie een middel om die eenheid te verwezenlijken.¹⁸² Kellers spreken over de functie die de seks heeft, namelijk het overbruggen van de kloof tussen man en vrouw, doet sterk denken aan de kloof die er is geweest tussen God en de mens. Die kloof is nu door Christus overwonnen omdat hij zich ultiem aan de mens van vlees en bloed verbond door zijn daad aan het kruis. Het verbondsmatige geeft aan hoe intiem en veelomvattend de band tussen de twee partners is, zoals ook de band tussen God en zijn volk, tussen Christus en de mens.

¹⁸¹ Williams, *“Outlines,”* 24.

¹⁸² Keller, *Het huwelijk*, 247.

Net als Keller, die seks ziet als verbondsvernieuwer, typeert Williams de seksuele ontmoeting als een vernieuwing van de band. Het is een ontmoeting die de geliefden voorziet van nieuwe kracht. Na de seks is er ook weer afstand, ze worden weer een individu na dit moment van eenheid en intimiteit. Voor de partners die hierop theologisch reflecteren, kan dit een moment zijn waarop steeds weer Christus' ultieme band met de mens wordt herinnerd. Keller spreekt steeds van een weerspiegeling van Gods karakter in de elementen van het huwelijk, zo ook bij de seks als weerspiegeling van wederzijdse aanbidding en verrukking binnen de Triniteit. In die zin liggen Keller en Williams met hun visie dichter bij elkaar dan in eerste instantie lijkt.

3.2.6. Eenheid

Keller is er duidelijk over: er bestaat geen perfecte partner die naadloos in je leven gaat passen. Toch zal je als huwelijkspartners een eenheid gaan vormen. Hoe denken Keller en Williams over het anders-zijn van de partner? Hoe speelt dat een rol in de eenheid die de geliefden vormen? Keller betreft het op het paradijs en de zondeval. Voor de zondeval waren Adam en Eva in harmonie samen. God maakte voor Adam een gelijkwaardige helper die bij hem past. Vanwege hun biologische complementariteit is het een vruchtbaar paar. Ze hebben elk andere lichamelijke eigenschappen die nodig zijn om een nieuw levend mens te kunnen voortbrengen. Ze zijn radicaal anders, maar incompleet zonder de ander. Na de zondeval werd hun relatie gekleurd door egoïsme. Het sekseverschil is nu een bron van extra wrijving, omdat mannen en vrouwen anders zijn. Tegelijk is het sekseverschil datgene wat weerspiegelt hoe de Vader en de Zoon in verhouding tot elkaar staan en hoe Christus de kerk liefheeft. Zij weerspiegelen samen de wederzijdse liefdevolle dienstbaarheid van Vader en Zoon, Christus en de kerk. De man dient als hoofd en de vrouw dient als ondergeschikte. Dat gebeurt in verhouding van volledige gelijkwaardigheid. Kortom: het anders-zijn van de ander was voor de zondeval onderdeel van een harmonieuze eenheid. Willen we dat het nu – na de zondeval – ook een harmonieuze eenheid is, en geen noodzakelijk verdriet, dan moeten we onze verhouding spiegelen aan die van de Vader en de Zoon.¹⁸³ Leggen we hier nu Williams' visie op het anders-zijn van de ander naast, dan valt het op dat hij net als Keller het anders-

¹⁸³ Keller, *Het huwelijk*, 198.

zijn van de ander ziet als iets goeds om te bewaren. Het is iets dat gerespecteerd en gewaardeerd moet worden en niet weggevaagd moet worden. Daar bewaren de tien geboden ons volgens hem voor. Verder is Williams ook duidelijk over het feit dat je jezelf niet voor de gek moet houden dat je partner helemaal perfect is. In vlagen van verliefdheid krijg je zicht op haar hemelse aard, maar dat betekent niet dat je haar imperfecties moet ontkennen. Dan zie je haar niet écht. Keller is wel veel negatiever over de wrijving die ontstaat als gevolg van de sekseverschillen na de zondeval. Williams spreekt niet specifiek over een storing tussen man en vrouw. Zijn houding tegenover moeilijkheden in de relatie focust zich niet specifiek op de seksen en is ook positiever dan Kellers houding.

Williams is in *Outlines of Romantic Theology* niet expliciet over de rol van de verschillende seksen. Hij spreekt uitsluitend als het gaat over het huwelijk wel uitsluitend over man en vrouw. We kunnen er dus wel vanuit gaan dat hij deze combinatie als ideaal aanhoudt. De eenheid die man en vrouw bij Williams vormen, is gebaseerd op hun volledige overgave aan de ander. De geslachtsgemeenschap is daar de diepste en meest intense uiting van. In die daad is te zien hoe Christus zichzelf helemaal geeft aan de mensen. Deze eenheid van man en vrouw bestaat niet continu, maar wordt herhaald en afgewisseld met afstand. Wat dat betreft lijkt het op de functie van verbondsvernieuwing die de seks heeft bij Keller. De warmte en eenheid in de relatie worden er regelmatig door vernieuwd en weer versterkt.

3.3. Restanten

In 3.2 heb ik het romantisch ideaal, zoals verwoord door Williams (2.2., 2.3.) en onderbouwd, verdiept en aangevuld door enkele andere auteurs (2.4.), gelegd naast een christelijke huwelijksvisie, gerepresenteerd door Keller. Het bleek dat er heel wat overeenkomsten zijn. Toch zitten er in Kellers visie ook elementen die niet terug te vinden zijn bij Williams en ook niet bij de auteurs die in 2.4. aan het woord zijn geweest. Deze elementen wil ik hier uitlichten om na te kunnen gaan of ze relevant zijn voor de eindevaluatie. In de conclusie zal ik antwoord geven op de vraag in hoeverre het verantwoord is om deze elementen niet terug te laten komen in een christelijke huwelijksvisie.

Vriendschap

In Kellers visie op het huwelijk neemt vriendschap een grote rol in. Voor Keller is het belangrijk het huwelijk ook op vriendschap te baseren, omdat seksuele aantrekking, financiële stabiliteit, etc., geen stabiele basis zijn van een langdurige en vruchtbare relatie. Er moet iets zijn in de ander dat je aanspreekt en jou met de ander verbindt. Williams geeft veel krediet aan de aantrekkingskracht en de verliefde gevoelens voor de ander, maar spreekt nergens van vriendschap. Het zou zo kunnen zijn dat Williams schreef in een tijd waarin het nieuw was dat de levens van mannen en vrouwen meer overlaptten.¹⁸⁴ Daarvoor was men steeds gewend geweest slechts vriendschappen te sluiten met iemand van hetzelfde geslacht. Toch maakt vriendschap geen deel uit van Williams' romantisch-theologisch betoog. Ook al spreekt hij niet over vriendschap, het is niet zo dat het huwelijk bij hem dan puur en alleen gebouwd is op verliefde gevoelens. Als het gevoel weg is, is namelijk niet meteen de relatie over. Door samen Christus (die Liefde is) te dienen, kunnen partners door de dorre omstandigheden heen komen. In die fase kan er een diepere liefde groeien. Wat die liefde precies is, daar is Williams niet duidelijk over. Daarom ben ik voorzichtig om die liefde in te kleuren als vriendschap en het zo al te makkelijk naast Keller opvatting van vriendschap te leggen.

Een kloof van egoïsme

Een ander element dat bij het romantisch ideaal niet terug te zien is, is het doel van het huwelijk, namelijk het dichten van de kloof van egoïsme. Dit is de kloof die ervoor heeft gezorgd dat man en vrouw op afstand kwamen te staan. De afstand tussen beide seksen baseert Keller op de gebeurtenissen rond de zondeval in Genesis. Williams noemt alleen het belang van realisme in de verliefde ervaring. Ook al lijkt de geliefde perfect en hemels wanneer hij door het hemelse visioen gegrepen wordt, hij moet zich ook bewust zijn van de imperfecties van zijn geliefde. Alleen dan kan hij haar echt zien. Het gaat bij Williams niet over specifieke sekseverschillen, maar meer over de imperfecties van de geliefde als persoon.

¹⁸⁴ Zie 2.3.2. Seksualiteit, intimiteit en geluk.

Bovendien is Williams nog positiever dan Keller over het anders-zijn van de ander. Het is niet noodzakelijkerwijs iets dat overwonnen moet worden.

Verder is de richting van de dienstbaarheid een verschil tussen Kellers visie en Williams' romantisch ideaal. Keller benadrukt het dienen van de ander, omdat Paulus in Efeziërs oproept tot wederzijdse dienstbaarheid. Daarop zijn de sekserollen ook verdeeld. Williams daarentegen spreekt steeds van het dienen van de Liefde zelf, waarmee hij Christus bedoelt. Op die manier kan het dienen helpen in tijden van wrijving of kilte tussen beide partners.

Verbond

Keller én Williams menen dat het huwelijk vraagt om levenslange trouw. In het huwelijk is Christus immers bezig met zijn verlossingswerk. Volgens Keller vereist dat een verbondsrelatie. Alleen zo kan de eeuwige trouw én liefde gewaarborgd worden. Hij motiveert dat vanuit een weerspiegeling van Gods relatie tot de mens en op basis van het 'verbondswoord' 'hechten'. Bij Williams is geen sprake van een verbondsrelatie. Er is iets aan de hand dat hoger reikt dan relatie van liefde en recht. Bij Williams is de relatie een plek waar Christus incarneert en zelf aan het werk is. Beide partners groeien door Christus' aanwezigheid uit tot een mens die de schepping beziet zoals God het ziet. Er is hierdoor een soort eenheid van geest die niet te duiden is door termen van verbondssluiting. De liefdesrelatie vraagt in Williams' romantisch ideaal om bevestiging, duurzaamheid en een publiek element, maar dat wordt niet beantwoord met een verbondssluiting.

Voortplanting

Een ander element dat niet duidelijk naar voren is gekomen in het romantisch ideaal is het element van voortplanting. Toch neemt dit bij Keller wel een grote rol in. Het huwelijk is volgens hem de stabiele fundering die nodig is voor de opvoeding van kinderen. De kinderen worden geboren als gevolg van Gods opdracht aan Adam en Eva om zich voor te planten. Dat sluit niet uit dat de relatie met je partner voor jou de belangrijkste relatie moet zijn, zelfs belangrijker dan de relatie met je kinderen.

Onduidelijkheden

Er blijft in elk geval één ding onduidelijk in Kellers visie. Was er voor de zondeval al een verbondshuwelijk, of pas na de zondeval? Als het er voor de zondeval al was, dan was het

verbondshuwelijk dus niet nodig om de kloof te overbruggen. Ze leefden namelijk al in harmonie. Maar als het pas na de zondeval was, dan zegt dat ook iets over de waarde ervan. Deze vraag, samen met de zojuist beschreven 'restanten', neem ik mee in de toetsing aan de hand van Gen.2,18-25.

3.4. Het eigene van het romantisch ideaal

Wat zijn nu de dingen die eruit springen in het romantisch ideaal zoals Williams dat betoogt? Wat is nu de eigen zeggingskracht van het ideaal, ten opzichte van een christelijke huwelijksvisie zoals Keller dat betoogt? Het is niet mijn bedoeling vooruit te lopen op de conclusie, maar door het eigene van het ideaal hier kort weer te geven, zullen de toetsing van de visies met Gen.2,18-25 en de conclusie duidelijker naar voren komen.

1. Gevoelens en ervaring zijn in het romantisch ideaal gewaardeerde en cruciale elementen. Ze openen de ogen voor Gods blik op de schepping, met alle positieve invloeden van dien.
2. Omdat de relatie bouwt op de romantische gevoelens, maakt het beide partners gelukkig. Ze volgen hun hart en ze groeien dichter naar God toe. Er ligt persoonlijk en spiritueel geluk voor beiden in het verschiert.
3. Partners vormen samen een levenslange eenheid, waarin Christus incarneert en aan het werk is. Hun lichamelijke eenheid is vanwege de gelijkvormigheid aan Christus menswording een hooggewaardeerd element. Omdat Christus aanwezig is, kunnen ze zich bij afwezigheid van verliefdheid richten op het dienen van Christus.
4. De romantische relatie is een relatie van transcendentie. Door reflectie op de romantische ervaring, worden partners zich bewust van Gods aanwezigheid en leren ze hem kennen.

3.5. Door de poort van het paradijs

Er volgt nu een verkenning van Genesis 2,18-25, omdat deze tekst veel gebruikt wordt in de argumentatie voor een christelijke huwelijksvisie. Ef.5,18-33 wordt vaak in verband gebracht

met deze tekst.¹⁸⁵ Hoewel er meerdere relevante teksten zijn bij het beargumenteren van een christelijke huwelijksvisie, heb ik vanwege de reikwijdte van deze scriptie ervoor gekozen om me primair te richten op deze tekst uit Genesis. De basiselementen van de verhouding van het eerste mensenpaar en de verhouding van de mens tot God zit in deze tekst. Ef.5,18-33 komt secundair aan bod. Na de evaluatie van het romantisch ideaal in het licht van een christelijke huwelijksvisie, is het nu belangrijk na te gaan of een verkenning van Gen.2,18-25 (en indirect Ef.5,18-33) dingen toevoegt aan de Bijbelse legitimiteit van beide visies. Ik zal vooral de elementen uitlichten die aanknopingspunten bevatten met de thema's die in 3.2. en 3.3. aan bod kwamen.

3.5.1. De context van het eerste mensenpaar

Ik begin met een schets van de context. In Gen.2,18-25 wordt de geschiedenis beschreven van het eerste mensenpaar. Voorafgaand aan dit gedeelte wordt een beeld geschetst van de harmonieuze relatie tussen de mens en zijn omgeving. De omgeving: een prachtige tuin, met stromende rivieren, vol met mooie bomen en heerlijke vruchten. De mens: uit het stof van de aardbodem gevormd en door God gevuld met zijn eigen levensadem. God noemt de mens 'zeer goed'. De mens mag functioneren als tuinman, hij mag de hele tuin beheren en gebruiken. Alleen van de boom van goed en kwaad mag hij niet eten, anders zal hij zeker sterven. Meteen na de harmonieuze situatie in Gen.2,18-25 volgen de verleiding van de Satan, de val van Adam en Eva en de confrontatie met God. Na deze zondeval zijn Adam en Eva niet meer hetzelfde. Ze verstoppen zich voor God en zijn zich zo zelfbewust dat ze zich niet zonder meer durven blootgeven aan elkaar. Vanwege deze gebeurtenis vervloekt God de slang Satan. Er zal vijandschap zijn tussen de vrouw en de slang en ook tussen al haar nakomelingen en die van de slang. In de dynamiek tussen de mens en de vrouw verandert ook iets. De zegen van het voortplanten gaat voor de vrouw vanaf nu gepaard met erge pijn en lijden. Ze zal naar de man verlangen, terwijl hij over haar heerst.¹⁸⁶ De man zal in het vervolg zwoegen bij het bewerken van het land waaruit hij gevormd is, dat land is nu vervloekt. Wat hier voor Eva en

¹⁸⁵ De grondtekst van Ef.5,30 verwijst direct naar de termen 'vlees' en 'gebeente' (σάρκος, ὀστέων) die Adam in Gen.2,23 in verwondering uitspreekt over de vrouw. Toch heeft Keller die woorden niet opgenomen in zijn vertaling van Ef.5, ondanks de veelvuldige verbinding die hij maakt tussen de twee teksten. Zie Keller, *Het huwelijk*, 17.

¹⁸⁶ James McKeown, *Genesis* (Grand Rapids: Eerdmans, 2008), 36.

Adam geldt, zal voor alle komende generaties gelden. De harmonie tussen de mensen en hun natuurlijke leefwereld is verbroken. Ze worden uit de tuin verdreven en de harmonie van mens en tuin zal pas weer hersteld worden in de situatie waar Op.22,1-5 over spreekt. Dan zal er nergens meer een vloek op rusten (v3).

3.5.2. Genesis 2,18-25: harmonieuze relaties

Het prelapsarische beeld in Gen.2,18-25 moet ons instructies geven voor hoe de relatie tussen Eva en Adam oorspronkelijk door God is bedoeld. Het romantisch ideaal kan vervolgens afgemeten worden aan de elementen in deze situatie, binnen hun bredere context van de val van Eva en Adam. Meteen valt op dat God het 'niet goed' vindt (in tegenstelling tot alle 'goede' dingen hiervoor) dat de mens alleen (לְבַדָּהּ) is. God wil het probleem oplossen door een 'helper tegenover' hem te maken (עֹזֵר כְּגִדְּהָא). De vraag is in welke zin 'tegenover' (כְּגִדְּהָא) precies opgevat moet worden. Genesis 2 is de enige plek waar dit woord, zoals in de NBV21 en NIV (*suitable*) wordt vertaald met 'die bij hem past'. Kathleen O'Connor vertaalt het in haar commentaar met (helper als) *partner*.¹⁸⁷ Partner geeft aan dat de helper voor de mens wordt gemaakt en tegelijk naast hem staat. Deze gelijkwaardigheid wordt ook duidelijk in de manier waarop de vrouw gemaakt wordt, namelijk uit een rib van Adam. Omdat dit een sterk poëtische tekst is, mag de symbolische gewicht van juist dit lichaamsdeel niet genegeerd worden. De vrouw staat niet aan zijn voeten en niet aan zijn hoofd, maar letterlijk aan zijn zij.¹⁸⁸ Het feit dat de titel 'helper' in de Bijbel vaak aan God wordt toegeschreven, ondersteunt verder het idee dat de tweede mens niet minder waard was dan de eerste. Bij het signaleren van het eenzaamheidsprobleem schiep God de dieren, maar die konden de situatie van de mens niet verlichten, ook al mocht hij ze allemaal een naam geven. Dieren zijn uit hetzelfde materiaal gemaakt, maar ze bezitten niet die levensadem die de mens heeft en die zijn helper uiteindelijk ook bezit.

Wanneer God de vrouw maakt uit de mens, is zij van dezelfde aard als de mens en bezit ze dezelfde levensadem die heel het lichaam van de mens doet leven. Op die manier past de

¹⁸⁷ Kathleen O'Connor, *Smyth & Helwys Bible Commentary: Genesis 1,1-25A* (Macon: Smyth & Helwys Publishing, 2018), 52.

¹⁸⁸ Bruce K. Waltke, *Genesis. A commentary* (Grand Rapids: Zondervan, 2001), 89.

vrouw bij de mens. Wanneer hij haar ziet staan, is zijn reactie een gezang, een uitroep van enthousiasme om deze bijzondere band met zijn gelijke. Dat wordt duidelijk in het poëtische van de tekst en de herhaling van de woorden in zijn uitspraak: been van mijn beenderen, vlees van mijn vlees (v23, NBV). De naam die de mens haar geeft en een afgeleide is van zijn naam, bevestigt dat hij (אִישׁ) en zij (אִשָּׁה) bij elkaar horen, maar toch net anders zijn. O'Connor meent dat er sprake is van een bepaalde spanningsopbouw in hoe God het eenzaamheidsprobleem voor de mens oplost.¹⁸⁹ God signaleert eerst dat het niet goed is dat de mens alleen is. De mens lijkt zich zelf nog niet bewust te zijn van het probleem. Vervolgens maakt God de dieren en dan pas komt ook de mens erachter dat er geen helper voor hem tussen zit. Pas als de mens er zelf voor openstaat, brengt God een passende partner bij hem. Tegen die tijd barst de mens uit in een lied om zijn vreugde in zijn vrouw te bezingen.¹⁹⁰

- Ervaring speelt bij het romantisch ideaal een grote rol. De verliefdheid mag er zijn en is dienstbaar aan de heiliging van de liefdespartner. In Gen.2 spat de ervaring er haast af, dat zien we aan de reactie van de mens op zijn vrouw. Hoewel zijn partner een geschenk van God is, geeft God hem ook ruimte om zelf open te staan voor een nieuw schepsel naast hem. Ook als O'Connor de enige zou zijn geweest die de spanningsopbouw signaleert, uit de reactie van de mens is op te merken dat hij zijn vrouw vrijwillig in de armen sluit. Hij is blij dat hij niet meer eenzaam is en hij is vervuld van vreugde om de gelijkenis die hij vindt in zijn partner en om haar aanblik. De mens en zijn vrouw zijn wederzijds afhankelijk van elkaar om het probleem van de eenzaamheid op te lossen.

De woorden *vlees* en *beenderen* komen terug in Ef.5,28-30, waar Paulus de huwelijksrelatie afmeet aan de relatie van Christus tot zijn gemeente. Daar roept Paulus de mannen op om hun vrouwen lief te hebben, te koesteren en te voeden zoals ze hun eigen lichaam liefhebben. Man en vrouw zijn leden van één lichaam, zoals wij leden zijn van Christus' vlees en been. In het licht van Gen.2 mag aangenomen worden dat deze relatie ook echt lichamelijk wordt opgevat. De eerste mens werd uit stof gevormd en zijn vrouw uit zijn lichaam, van hetzelfde

¹⁸⁹ O'Connor, *Genesis 1,1-25A*, 53-54.

¹⁹⁰ O'Connor, *Genesis 1-25A*, 53.

materiaal en ingeademd met dezelfde levensadem. De uitleg over de relatie van de man en zijn vrouw in Gen.2,24 wordt door Paulus aangehaald in Ef.5, maar ook door Jezus zelf in Mt19,5. In Gen.2 is nog geen sprake van juridische of religieuze huwelijksstructuren en seksualiteit komt hoogstens impliciet ter sprake. Het gaat hier voornamelijk over partnerschap.¹⁹¹ Het krijgen van kinderen komt ook pas in Gen.3,16 voor het eerst aan bod.¹⁹² In Mt.19 wordt het wel expliciet in de context van huwelijk en seksualiteit genoemd. Er wordt in Gen.2,24 wel iets duidelijk van de dynamiek tussen man en vrouw in het algemeen. De mens is niet meer alleen, maar één met de vrouw die God bij hem bracht, als hulp en partner. Beide zijn ze evenbeeld van God (Gen1,27). Voor de mannen en vrouwen die zich na dit eerste paar verenigen, geldt dat de man zich losmaakt van zijn ouders, omdat hij een nieuwe eenheid vormt met zijn vrouw. De eenheid wordt getypeerd door 'hechten' (קָרַב), een woord dat vaak in de context van hele hechte relaties¹⁹³ en verbonden¹⁹⁴ wordt gebruikt. Dat mag ook de betekenis van deze eenheid verder duidelijk maken. Man en vrouw verdwijnen niet in elkaar, evenmin als de leden van één gemeente dat doen in Ef.5. Het duidt erop dat man en vrouw samen aan elkaar gehecht zijn, als een bestendige eenheid, volledig toegewijd aan elkaar.

- Genesis 2 ondersteunt het belang van de seksuele relatie van twee individuen, zoals prominent is in het romantisch ideaal. Hoewel het niet expliciet wordt genoemd, maakt deze tekst duidelijk dat God ook de seksualiteit tussen man en vrouw heeft gemaakt en het goed vond. Nog voordat er sprake is van kinderen, hechten man en vrouw zich aan elkaar in een relatie die zo intens is dat het een éénheid genoemd wordt. Het gaat om een allesomvattende eenheid. Ten eerste lichamelijk, omdat ze gelijk zijn van aard en materiaal, maar van een andere sekse. Daardoor hebben ze een seksuele relatie. De seksuele relatie is in staat om de eenzaamheid van de mens op te lossen en leidt tot vreugde. Die seksuele relatie is wel onderdeel van een allesomvattende eenheid, de mens erkende zijn vrouw immers als gelijke omdat zij

¹⁹¹ O'Connor, *Genesis 1,1-25A*, 56.

¹⁹² O'Connor, *Genesis 1,1-25A*, 56.

¹⁹³ Cf. Ruth en Noömi, Ruth en Boaz' dienaressen (Ruth1,14; 2,34), Hizkia en de Heer (2Kon.18,6), etc.

¹⁹⁴ Cf. Deut.10,20-22.

ook dezelfde levensadem bezat en een helper was. Er moet seksuele én geestelijke erkenning van elkaar zijn. Seksualiteit is niet onlosmakelijk verbonden met de noodzaak van voortplanting. Voordat er namelijk sprake is van kinderen of ouders zijn de mensen ook al samen één (been van mijn beenderen, vlees van mijn vlees). Ook wanneer er wel sprake is van kinderen en ouders zijn ze een. Ze maken zich immers los van hun ouders om één te worden. Hoewel ze zich aan elkaar hechten, blijven ze een man en een vrouw, twee individuen. Ook al is voortplanting geen voorwaarde voor de seksuele relatie, andersom is het wel het geval. Adam en Eva kunnen er niet omheen dat ze elkaar en hun seksuele relatie nodig hebben om zich voor te planten. Die wederzijdse afhankelijkheid zullen ze niet negatief opgevat hebben, want God zegent hen met de mogelijkheid om kinderen te krijgen (Gen.1,28).

- Dan blijft er nog wel een vraag staan. In hoeverre ondersteunt de tekst uit Gen.2. dat de romantische relatie, die onderscheiden wordt van de relatie met kinderen of ouders, Gods middel tot verlossing is en daarom niet verbroken mag worden (zie 2.5.3. Mystieke eenheid)?. Het is wel zo dat het na de zondeval onwaarschijnlijk lijkt dat Adam en Eva hun onderlinge harmonie terug gaan vinden. Wanneer dan het romantisch huwelijk, dankzij de Liefde, een rol speelt in het herstellen van het prelapsarische beeld op de geliefde, mag dat wel geïnterpreteerd worden als een herstelpoging van God om de band te herstellen. De tekst geeft geen uitsluitsel over de vraag of dat ook betekent dat deze herstelpoging onder geen beding gestopt mag of kan worden. Het is in de geschiedenis van God en mens wel vaker gebeurd dat Gods verlossende werk niet wordt aangenomen door mensen. Toch krijgen ze van hem altijd nog een kans om zich in geloof te bekeren. Dat de relatie tussen man en vrouw niet gebroken mag worden lijkt meer te rusten op het argument van de eenheid. De eenheid die door Gods scheppende creativiteit kan bestaan tussen man en vrouw mag niet verbroken worden omdat er dan een lichaam verscheurd wordt (Gen.2,24; Ef.5,31). Overspel is in het licht van deze interpretatie niet goed. De prioriteit van hun relatie en de eenheid van de partners sluit uit dat er een derde partij is waarmee ook zo'n relatie aangegaan wordt.

Gen.2,18-25 maakt duidelijk hoe veelomvattend de band tussen man en vrouw is. Daarnaast geeft het dus weer hoe de relatie tussen man en vrouw prioriteit krijgt boven de relatie met de ouders. Voordat er sprake is van kinderen, is er de hechte relatie tussen partners, die op zichzelf ook weer de relatie te boven gaat die de man met zijn ouders heeft. Het initiatief lijkt wel steeds bij de man te liggen, wat het idee kan versterken dat de vrouw puur bestaat voor haar man, hem in alles volgt en dat haar man altijd de leiding heeft. Toch is het goed te onthouden dat de titel 'helper' ook vaak aan God werd toegeschreven, wanneer hij zijn volk hielp. Het is dus allerm minst een term die de helper ondergeschikt maakt aan de ander. Daarnaast is het zo dat de tekst geschreven is lang nadat de gebeurtenissen in de tuin plaatsvonden. De gevolgen van de straf uit Gen2,16 waren al in volle gang. Het is niet ondenkbaar dat de patriarchale cultuur die ten tijde van Mozes bestond het schrijversperspectief mede heeft bepaald.

Tot slot geeft Gen.2,25 in relatie tot Gen.3 inzicht in hoe man en vrouw elkaar zien. Naast de extase die we in elk geval van Adam te zien krijgen, is er ook vrijmoedigheid tussen man en vrouw. Ook al zijn de man en de vrouw naakt, ze schamen zich niet voor elkaar en leven in harmonie in Gods tuin, in Gods aanwezigheid, zoals hij het bedoelde. Na de val is de dynamiek veranderd. De vrouw verlangt naar haar man en de man heerst over de vrouw. Niet alleen de harmonieuze relatie tussen man en vrouw is verstoord, ook de relatie tussen de mens en de aarde. De harmonie tussen de mensen en hun natuurlijke leefwereld is verbroken. Er wordt nergens beschreven dat er lichamelijk iets was veranderd aan Adam en Eva, dus hun veranderde verhouding is allereerst een innerlijke verschuiving. Ze zijn nog steeds naakt en in de tuin, maar nu zijn ze bang voor God en schamen ze zich voor hem vanwege die naaktheid. Eva en Adam wijzen beide naar een ander, wanneer God hen ter verantwoording roept. Er is geen vertrouwen meer in de goedheid van de onderlinge relaties.

- Bij zowel Keller als Williams lijkt de blik op de ander onder de zondeval, dat wordt ondersteund door dit tekstgedeelte. In het begin leden man en vrouw geen gebrek, ze zagen geen gebrek, zeker niet nadat de eenzaamheid was opgelost. Na de zondeval moet de blik op de geliefde hersteld worden naar de blik van toen (Williams) of bijgeschaafd worden door tijdelijke en eschatologische toekomstblikken (Keller). In hoeverre het huwelijk de geëigende relatie is om deze

blik te heiligen, wordt door deze tekstverkenning niet duidelijk. Hoogstens kan gezegd worden dat Gen.3 een beeld schept van de verhouding waarin man en vrouw na de zondeval verward zijn, een verhouding van verlangen en overheersing. Dat klinkt niet als een heiligend huwelijk. Ef.5. geeft door de verbanden met Gen.2 meer inzicht. Zoals Christus zijn gemeente bij zich neemt om haar te heiligen en lief te hebben, zo moet de man zijn vrouw bij zich nemen, om haar te heiligen en lief te hebben. De vrouw moet ontzag hebben voor haar man. Het opvallende is dat de man het hoofd van de vrouw wordt genoemd, zoals hij in Gen.3. heerste over de vrouw, maar nu wordt zijn leidersrol door Christus helemaal getransformeerd. De man krijgt de rol van iemand die zichzelf uit liefde helemaal overgeeft aan zijn vrouw. Dat mag ook de basis zijn van het ontzag dat de vrouw heeft voor haar man, een gezond en vertrouwend ontzag, dat allerm minst strijdig is met gevoelens van liefde.¹⁹⁵ Deze verhoudingen kunnen de terugtrekkende en schaamtevolle beweging uit Gen.3. contrasteren.

- Met zijn theorie over het herstelde beeld gaat Williams nog verder dan Keller, doordat de partners onder invloed van de liefde gaan kijken zoals God naar de hele schepping kijkt. God laat zijn schepping ook na de zondeval niet alleen. Hij zoekt de mens op in de tuin en hij toont zijn zorg door kleding voor de man en de vrouw te maken. Niet alleen de partner schijnt door het herstelde zicht weer te zijn zoals voor de zondeval, maar de hele schepping lijkt te helen. Zo kan de romantische liefde bij Williams gericht zijn op de belangen van de partner, en niet op die van de ouders of andere instanties, en tegelijk een zegenrijke invloed hebben op de verhouding mens-schepping.
- Bij Williams wordt het heiligende karakter van het romantisch huwelijk bewerkstelligt door een houding van de man richting zijn vrouw (en vice versa) die juist niet bepaald wordt door beheersing. De plek van de tien geboden

¹⁹⁵ N.B. Kellers opvatting van ontzag voor God kan behulpzaam zijn in dit kader (p69-71). Ontzag voor God gaat gepaard met grote blijdschap, overweldiging, lofprijzing, verwondering en vreugde. Het gaat samen met "bewondering voor de grootheid van alles wat hij is en voor ons gedaan heeft."

onderstreept dat de man het anders-zijn van zijn vrouw en haar eigen wensen en voorkeuren moet respecteren.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Zie 2.2. Williams' romantisch ideaal, 2.4.2. Verdieping.

4. Conclusie

Ik heb het romantisch ideaal zoals Charles Williams dat betoogt nu in een historische context geplaatst en vervolgens verrijkt met opvattingen van andere auteurs. Daarna heb ik het ideaal bekeken in het licht van een christelijke huwelijksvisie, zoals gerepresenteerd door Tim Keller. Ik heb gekeken waarin de visies van Keller en Williams overeenkomen en waarin ze verschillen. Daarna heb ik met een verkenning van Gen.2,18-25 onderzocht of er Bijbelse elementen zijn die kunnen helpen in de beoordeling van het romantisch ideaal. Op die manier kon ik beoordelen in hoeverre dat ideaal, maar ook de elementen uit 3.3. stroken of botsen met het beeld van de relatie tussen man en vrouw in de tekst. Nu kan de hoofdvraag worden beantwoord die ik in de inleiding gesteld heb, namelijk:

“In hoeverre rechtvaardigt Williams’ waardering van het romantisch ideaal voor het huwelijk dat dit ideaal een rol speelt in een christelijke visie op het huwelijk?”

4.1. Overeenstemming met een christelijke huwelijksvisie

4.1.1.: 1^e gedeelte waarde: een enthousiasmerend visioen

Romantische liefde opent de ogen voor de goedheid en heiligheid van je geliefde en veroorzaakt een enthousiasme om aan het geluk van je geliefde mee te werken.

Het blijkt dat in elk geval een aantal elementen van het romantisch ideaal theologisch verantwoord deel uit kan maken van een christelijke huwelijksvisie. Het belangrijkste element is het element van de heiliging. De liefde, en in het bijzonder de verliefdheid, maakt dat de partners in vlogen visioenen te zien krijgen van hun geliefde in geheiligde staat. Williams’ visioen wijst terug op de prelapsarische staat, Kellers visioen op de eschatologische staat. Vanwege de doorgaande lijn van de tuin van harmonie in Gen.2 naar die eschatologische wereld van God in Openbaring kan ik concluderen dat er in principe geen botsing is tussen deze twee opvattingen. Er is een proces van herschepping gaande.

Het geluk van de geliefden hangt sterk samen met dit element van heiliging. In de historische inkadering van Williams’ ideaal (2.3) werd duidelijk dat het persoonlijk geluk een radicale plek is gaan innemen in het huwelijk. Williams’ romantisch ideaal bleek een correctie op dit

historisch fenomeen, omdat het persoonlijk geluk van *beide* partners zoekt en niet alleen bevrediging van het eigen ego of de instandhouding van eigen fantasieën. In de voorgaande hoofdstukken heb ik geprobeerd duidelijk te maken hoe radicaal dit is in vergelijking met de huwelijken van voor de Romantiek. Williams' romantisch ideaal en de christelijke huwelijksvisie uit H3 onderschrijven beide dat de liefde in het huwelijk voor beide partners heilzaam moet zijn. Bij Williams vloeit dat geluk voort uit de verliefdheid die je kijk op het leven transformeert en uit een eeuwige dienstbaarheid aan de Liefde die Christus is, die partners door moeilijke fasen heen helpt. Deze blik op geluk is in overeenstemming met de christelijke huwelijksvisie die Keller onderschrijft, waar partners vanwege hun verliefdheid enthousiast willen bijdragen aan de herschepping van hun partner. Naast dit verliefd enthousiasme is er in de christelijke huwelijksvisie ruimte voor de pijn en moeite die het gevolg is van de zondeval. Met de kracht van de Geest kunnen partners zich inzetten om niet hun eigen egoïsme te dienen, maar de ander. Zo oefenen ze als het ware in het terugvinden van de harmonie uit Genesis. Vanwege het onderwerp van deze scriptie staat vooral de verhouding tussen man en vrouw op de voorgrond, maar het romantisch ideaal heeft ook de waarde van de ervaring voor de relatie met God op de kaart gezet.

Dat het huwelijk mag bijdragen aan geluk voor beide partners, is in historisch opzicht fenomenaal. Ook in religieus opzicht is het een statement. Tortelduiven die helemaal opgaan in hun romantiek en hun seksuele relatie vieren, kunnen gewoon deel uitmaken van een christelijke gemeenschap.

4.1.2.: 2^e gedeelde waarde: vreugde in seksualiteit

Het is goed dat beide partners vreugde en verbinding vinden in hun seksuele relatie met elkaar.

Een ander element van de romantische liefde dat deel uit mag maken van een christelijke huwelijksvisie is het element van de seksualiteit. De seksuele relatie tussen man en vrouw is zeer goed, zoals te zien is in Gen.2. Het is door God geschapen en hoort thuis in een allesomvattende relatie van lichaam en geest. De seksuele intimiteit is zeer verbonden met de eenheid die man en vrouw vormen. De seksualiteit is verder een bron van vreugde en verbinding. Hoewel Genesis niet expliciet meldt dat de vrouw ook vreugde vond in haar man

en hun seksuele verhouding, erkent het romantisch ideaal dat wel.¹⁹⁷ Het ideaal wordt ondersteund door Ef.5,18-33 waar de man en de vrouw gelijkwaardig zijn. Ook al komt het woord verbond, waarmee Keller het christelijk huwelijk typeert, niet voor in het romantisch ideaal, het is duidelijk dat het ook gaat om een allesomvattende relatie waarin beloften van trouw worden gedaan aan de ander.

De lichamelijke liefde, die een groot deel van de eeuwen hiervoor als minder 'heilig' werd beschouwd, krijgt door het romantisch ideaal zijn rechtmatige glorie terug. Ook zonder de mogelijkheid van het krijgen van kinderen is de seksuele relatie goed en is het iets om te vieren.

4.1.3.: 3^e gedeelde waarde: gevoelens en keuzes

Het romantisch huwelijk is een vrijwillige relatie, waar gevoelens en keuzes samen levenslange trouw waarborgen.

Verder sluit het romantisch ideaal een zekere behoefte in om enerzijds beide autonoom te blijven en anderzijds erkend te worden door de ander. Toegepast op het christelijk huwelijk betekent dat dat man en vrouw vanwege hun allesomvattende relatie een eenheid vormen en tegelijk een individu blijven met een eigen wil. Hier is het typische huwelijkse karakter van de relatie belangrijk, het karakter dat vooral Keller expliciet benadrukt. De vrijwillig toegekende gevoelens van liefde maken dat iemand de huwelijkse beloften van trouw kan uitspreken naar de ander. Dit is een duidelijke erkenning van de liefde voor de partner en tegelijk een waarborg voor de autonomie van de ander. Degene die trouwt, houdt de regie over zichzelf doordat hij of zij wel gevoelens heeft, maar er niet van *afhankelijk* is om trouw te blijven. Je kan de ander niet beheersen, niet dwingen om van je te houden, je kan alleen de regie over jezelf houden. In Williams' romantisch ideaal moet je je eigen wil bewaken, want in tijden van verliefdheid is het verleidelijk om je te laten bedwelmen en leiden door die gevoelens. Ook hierin is het romantisch huwelijk een middel tot heiliging van de verstoorde harmonie uit Gen.3. In Genesis is te zien hoe God de vrouw bij de mens brengt en hij die vreugdevol in de armen sluit, het gaat geheel vrijwillig. God dwingt hen niet met elkaar te

¹⁹⁷ Dit wordt ook ondersteund door historische gegevens (zie 2.3.2.).

leven en ook niet om een relatie met hemzelf te onderhouden. Tegelijk is ook te zien hoezeer het misgaat wanneer de mens en de vrouw hun eigen wil verliezen om die relaties in stand te houden en meegaan in de verleiding van de slang. Het doen van beloften aan elkaar kan zeker een goed middel zijn om in een omgeving van verleiding trouw te blijven aan wat je in momenten van liefdesgevoelens wil doen en zijn. Hoewel het karakter van de beloften afwezig is in Gen.2, is het niet in strijd met de inhoud ervan. Man en vrouw waren elkaars helper en dat vereist de aanwezigheid van een toegewijde houding van dienstbaarheid.

4.1.4.: 4^e gedeelde waarde: reddende dienstbaarheid

Na de zondeval is de wederzijdse dienstbaarheid van man en vrouw in het huwelijk een onderdeel geworden van Gods reddingsplan.

Man en vrouw zijn aan elkaar gegeven om elkaar te dienen. Adam en Eva waren elkaars helpers, waarin ze vreugde vonden. Na de zondeval was de harmonie verstoord. Door de liefde die de partners voor elkaar voelen kan het beeld op het harmonieuze leven in de tuin hersteld worden. De kloof tussen man en vrouw, maar ook de kloof tussen mens en schepping en mens en God wordt smaller door de romantische liefde tussen man en vrouw. In 3.3. beargumenteerde ik dat de kloof van egoïsme tussen man en vrouw een punt van verschil was tussen het romantisch ideaal en de christelijke huwelijksvisie. Toch beogen beide visies hetzelfde doel. Williams is uiteindelijk alleen meer gericht op het herstellen van de kloof tussen mens en God, omdat de partners door hun liefde steeds meer leren kijken als God - naar elkaar, naar zichzelf, naar de schepping en naar God zelf. Op die manier is de romantische liefde meer onderdeel van een harmonieus geheel, zoals in Genesis ook alles in harmonie was. Keller beperkt zich met het doel van het huwelijk tot een overbrugging van de kloof tussen man en vrouw. De dienstbaarheid van man en vrouw aan elkaar krijgt daar meer het karakter van opoffering, zoals Christus in Ef.5 aan de gemeente toont. Bij Williams krijgt het meer het karakter van participatie in de wederzijdse liefde van de Triniteit. De opoffering waar Keller over spreekt heeft een moeizame kant, omdat de kloof tussen man en vrouw zo'n bron van wrijving is. Williams ziet het anders-zijn van de ander minder negatief. Uiteindelijk worden man en vrouw in het christelijk huwelijk ook geheiligd en zal dat zijn werking op de omgeving hebben. Het is alleen niet zijn initiële blikrichting. Wat overblijft is dat man en

vrouw elkaar dienen in het huwelijk en zo kunnen helen van de schade die ze hebben geleden aan de zondeval.

4.1.5.: 5^e gedeelde waarde: fasen van moeite en pijn

Het romantisch ideaal heeft een eigen manier van kijken naar de moeiten die man en vrouw ervaren in hun huwelijk. Tijden van droogte en pijn zijn in eeuwigheidsopzicht niet gewenst. Toch zijn ze in dit leven – net als de mooie momenten – deel van een leven dat gelijkvormig is aan Christus' leven en daarom onderdeel van zijn reddingsplan. Christus' ingrijpen na de zondeval geeft ons ruimte om ook de pijnlijke kanten van het leven toch te accepteren. Het kan een zekere luchtigheid geven, wanneer je met je relatie niet per se de ultieme harmonie van Adam en Eva hoeft te simuleren. Geluk krijgt een andere kleur en Christus is er altijd in aanwezig.

4.2. Overblijfselen

Er was in 3.3. een aantal elementen dat niet terug te vinden is in het romantisch ideaal, maar ook niet direct opkwam uit de verkenning van Gen.2 (en Ef.5). De vraag is daarom in hoeverre die elementen Bijbels verantwoord zijn en onmisbaar zijn voor een christelijke huwelijksvisie. Dat deze elementen niet opkomen uit Gen.2 en Ef.5 hoeft niet direct te betekenen dat ze niet Bijbels zijn. Tegelijk kan het weglaten van deze elementen grote gevolgen hebben voor de manier waarop we tegen het huwelijk aankijken.

1. **Voortplanting** komt niet expliciet aan bod in het romantisch ideaal. Daarom kunnen we niet weten in hoeverre Williams dit als onmisbaar element zag voor het ideale, christelijke huwelijk. Kellers christelijke huwelijksvisie includeert de voortplanting en de zorg voor kinderen wel veel meer in het geheel. Hoewel de liefde van man en vrouw in Gen.2 wordt bezongen zonder een directe link met nageslacht, wordt in het geheel van Genesis duidelijk dat de voortplanting van de mens ook deel uit van de situatie. Zowel de dieren als het mensenpaar worden door God gezegend met nakomelingen. In Gen.3 wordt die voortplanting voor de vrouw naast een zegen ook een bron van pijn en lijden. Buiten kijf staat dat man en vrouw elkaar nodig hebben voor het voortbrengen van nieuw menselijk leven.

2. **Vriendschap** is in Kellers weergave van een christelijke huwelijksvisie een belangrijke bouwsteen. Ook al komt dit bij Williams niet zo zeer terug, het is zeker niet in tegenspraak met Gen.2,1-18. De woorden ‘helper die bij hem past’ kunnen duiden op een band van vriendschap. Kellers waarschuwingen voor een verkeerde basis van je relatie zijn wel enigszins terecht denk ik. Als je trouwt voor de aantrekking, maar die aantrekking vervaagt, wat blijft er dan nog over in die ander om je ‘aan te trekken’? Het is alleen niet uitgesloten dat er in relatie gebaseerd op aantrekking later alsnog vriendschap kan ontstaan. Wanneer het element van vriendschap niet meespeelt bij de partnerkeuze en daarna (zoals bij Williams), maar wel veel nadruk ligt op de gevoelens, kunnen er meerdere problemen ontstaan. Mensen die worstelen met depressie en wiens gevoelens niet goed tot uiting komen, kunnen zich vervreemd voelen door dit ideaal. Dat geldt nog meer voor LHB-ers die menen dat het huwelijk tot diepe vervulling zou moeten leiden, maar ook menen dat ze niet met iemand van het eigen geslacht mogen trouwen. De gevoelens van verliefdheid zullen dan helemaal geen rol spelen.
3. **Verbond.** Keller legt veel nadruk op het verbondskarakter van het christelijk huwelijk. Een juridisch kader versterkt de liefde en hartstocht. Dit verbondskarakter is alleen feitelijk pas nodig na de zondeval. Als Adam en Eva namelijk nog niet verstoord zijn in hun relatie met God en met de ander, is er geen juridisch kader nodig. Williams is minder bezig met het overbruggen van die post-zondeval kloof, maar wijst met zijn typering haast terug op de pre-zondeval situatie. Er is een soort mystieke eenheid tussen man, vrouw en God. Binnen in die mystieke band is Christus aan het werk. Dat maakt het romantisch ideaal in dit opzicht anders dan Kellers weergave van een christelijke huwelijksvisie, daar het verbondsmatige karakter van het huwelijk de redding van de seksen.

4.3. Een eigen blik op participatie in de Triniteit

Het romantisch ideaal zoals Williams dat betoogt, benadrukt veel sterker dan Kellers visie dat huwelijkspartners via Christus participeren in de Triniteit. Daarom is het bij de overeenkomsten in 3.2. niet expliciet aan bod gekomen. Toch is dit een element dat niet in strijd is met de situatie in Gen.2. of Ef.5. Er is ook wat voor te zeggen om het te verbinden met

het door Christus' vervulde liefdesgebod om God lief te hebben en je naaste als jezelf. Dit tweedelige gebod komt nergens zo goed tot uiting als in het romantisch huwelijk zoals Williams dat betoogt. De romantische ervaring biedt een manier om in dit leven, met menselijke ervaringen, God te ervaren. Het biedt daarom een geheel eigen blik op de functie van het romantisch huwelijk in de relatie met God. Het blijft wel staan dat de relatie met God volgens Williams ook hersteld kan worden via andere liefdes, zoals de liefde voor de natuur, vriendschap of andere intensieve hobby's en activiteiten. Ook die liefdes zijn vormen van de *affirming way*. Hiermee biedt het romantisch ideaal op zijn minst reden tot herwaardering van de verliefde gevoelens, gevoelens die in de christelijke huwelijksvisie slechts een beperkte rol krijgen.

4.4. Heeft het huwelijk prioriteit?

Betekent de rol van de romantische ervaring in de ervaring van God ook dat het huwelijk prioriteit moet krijgen boven andere relaties in dit leven? De prioriteit van het huwelijk wordt zowel in het romantisch ideaal als in Kellers christelijke huwelijksvisie namelijk onderschreven. Keller waarschuwt de geliefden om hun persoonlijke vervulling in het huwelijk te zoeken en het niet afhankelijk te maken van zaken buiten deze relatie. Dat is een typisch romantisch element. Zoals in de vorige paragraaf duidelijk werd, maakt het huwelijk in het romantisch ideaal deel uit van een zekere participatie in de Triniteit. In de christelijke huwelijksvisie komt de participatie in het werk van de Triniteit vooral tot uiting via weerspiegeling van Christus en de meest intense weerspiegeling daarvan vindt plaats in de seksuele ontmoeting tussen man en vrouw. Vooral in dat laatste vinden de partners vreugde in de wederzijdse opoffering, aanbidding en overgave aan elkaar (zoals de Zoon en de Vader). In theologisch opzicht is het een mooie waarde van het huwelijk om partners deel te laten nemen aan de Triniteit. Wat verder voor de prioriteit van het huwelijk spreekt, is de mate waarin partners één worden. Hoewel Keller spreekt van een verbond, valt op basis van alleen Gen.2. en Ef.5. niet hard te maken dat het daadwerkelijk een verbond is. De prioriteit van het huwelijk wordt door Genesis 2 zelfs genuanceerd, omdat de mensen daar onderdeel waren van een geheel. Zodra de gehoorzaamheid aan God verbroken werd met de keuze om van de vrucht te eten, viel de rest uit balans. De aarde waaruit Adam en Eva gemaakt zijn werd vervloekt. Er is zo'n sterk verband tussen God, de mens die naar zijn beeld is geschapen en

de aarde waaruit zij gemaakt zijn, dat de relatie tussen de mensen niet gedestilleerd kan worden van de omgeving. Toch kan Williams met zijn participatie in de Triniteit een oplossing bieden voor het probleem. Door de integratie van de romantische liefde voor elkaar en de liefde voor God, kunnen geliefden met elkaars hulp een helende invloed zijn op hun hele omgeving.

Tot slot herhaal ik hier kort het eigene van het romantisch ideaal, nu het ook door de poort van het paradijs is gekomen. Het romantisch ideaal is een ideaal dat het geluk voor beide partners zoekt. Daarnaast is het een sterke onderbouwing van een ontzagwekkende mystieke eenheid van twee geliefden met God. Hun leven wordt door hun liefde opgenomen in Christus' liefde en ze gaan zijn blik op de wereld delen. Het is een relatie met een sterk transcendent karakter. De gevoelens die in sommige christelijke stromingen beperkt ruimte krijgen, mogen hier vrijwillig en enthousiast gevierd worden.

5. Aanleidingen voor vervolgonderzoek

Aan een aantal dingen heb ik minder aandacht kunnen geven in deze scriptie dan ik had gewild. Vanwege de omvang en focus van de scriptie kon ik daar niet verder op in gaan. Ik ben een aantal auteurs en onderwerpen gestuit, waarvan ik er twee wil noemen vanwege een interessante link met mijn onderzoek.

1. Welk verband is er tussen de Triniteit en seksualiteit? Regelmatig leek het of eros-liefde toch veel meer te maken heeft met Gods liefde dan ik dacht. Williams heeft dat idee met zijn christologische nadruk van de romantische liefde toch wel aannemelijk gemaakt. Zowel Keller als Williams leggen verbanden tussen de seksuele overgave van partners aan elkaar en de overgave van Zoon en Vader. Het zou interessant zijn om dit verder te onderzoeken. Sarah Coakley doet in *The New Ascetism* een voorstel om het verband tussen seksualiteit en de Triniteit te duiden.

2. Wat heeft dit hele onderzoek voor gevolgen voor een christelijke, inclusieve huwelijksvisie? In hoeverre kunnen LHBTI-ers zich vinden in een visie die een afgeleide is van de liefde tussen Adam en Eva? Ik geloof in het mysterie van de eenheid van Adam en Eva en hun aantrekkingskracht, maar vraag me af of dat ook betekent dat ieder stel met romantische gevoelens in hun voetstappen moet treden. Is de mystieke eenheid niet meer dan een combinatie van twee puzzelstukjes, zoals Keller beweert? Wanneer verliefdheid ook door God is geschapen, de blik op de goede schepping heelt en doet toegroeien naar God, waarom zou dat dan beperkt moeten blijven tot een heteroseksueel relatie? Een breder onderzoek hiernaar zou ook een reactie kunnen formuleren op de opmerkingen van Derks over homorelaties in de inleiding.

Verantwoording

Birzer, B.J., "The Romantic Theology of Charles Williams." (4 december 2019), laatst geraadpleegd: 5 februari 2025

<https://theimaginativeconservative.org/2019/12/romantic-theology-charles-williams.html>

Brink, van den, G., C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012)⁴

Coontz, S., *Marriage, a History. How Love conquered Marriage* (New York: Penguin Group, 2005)

Derks, M, et al. "Under the Spell of the Ring: The Role of Marriage in Moral Debates among Orthodox Reformed Christians in the Netherlands," *Theology & Sexuality* 20,1 (2014)

Hadfield, A.M., "Introduction," in *Outlines of Romantic Theology*, red. A.M. Hadfield (The Apocryphile Press, 2005), vii-xiv

Higgins, S., The Oddest Inkling Blog: "Our Love is God: CW's "Romantic Theology," Wordpress, 24 juli 2013

<https://theoddestinkling.wordpress.com/2013/07/24/our-love-is-god/>

Jones, T., "Rethinking 'one flesh': D.S. Bailey and the theology of romantic love.", in: red. Ann Brooks, in *The Routledge Companion to Romantic Love*, red. Ann Brooks (Routledge, 2023), Perlego

Kane, B.C., "Men and Women in Love: Courtship, Marriage and Gender in Late Medieval England," in *The Routledge Companion to Romantic Love*, red. Ann Brooks (Routledge, 2023), Perlego

Keller, T. K. Keller, *Het huwelijk. Gods wijsheid over gevende liefde* (Franeker: Van Wijnen, 2012).

Letwin, S.R., "Romantic Love and Christianity," *Philosophy* 52, No. 200 (1977): 131-145

McKeown, J., *Genesis* (Grand Rapids: Eerdmans, 2008)

O'Connor, K, *Smyth & Helwys Bible Commentary: Genesis 1,1-25A* (Macon: Smyth & Helwys Publishing, 2018)

Reilly, R.J., *Romantic Religion. A study of Owen Barfield, C.S. Lewis, Charles Williams and J.R.R. Tolkien* (Kingsport: The Kingsport Press, 1971)

Tetzlaff, K., "Modern Love. Theologische Reflexionen zum spannungsvollen Verhältnis von (romantischer) Liebe und Anerkennung," *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie (NZSTh)* 66, nr.1 (2024): (25–46)

Van Dyke, L.N., "Taking Eros to Church: Charles Williams and Romantic Theology", *Radix Magazine (US)*, (9 november 2021), geraadpleegd op 16-08-24 van <https://www.radixmagazine.com/2021/11/09/taking-eros-to-church-charles-williams-and-romantic-theology/>

Waltke, B.K., *Genesis. A commentary* (Grand Rapids: Zondervan, 2001), 89.

Williams, C., "Outlines of Romantic Theology," in *Outlines of Romantic Theology*, red. Alice M. Hadfield (The Apocryphile Press, 2005), 1-73.

Bron Afbeelding 1:

<https://eclecticlight.co/2019/09/09/the-divine-comedy-paradise-5-into-the-empyrean/>

Voor verdere lezing:

Informatie over R.J. Reilly en bibliografie: <http://www.rjreillyauthor.com/>

Over het onderwerp Triniteit en seksualiteit: Coakley, S., *The New Ascetism. Sexuality, Gender and the Quest for God* (London: Bloomsbury, 2015)